

Абдурахмон Ортиқов
Абдуғаффор Ортиқов

**НУТҚ МАДАНИЯТИ
ВА
НОТИҚЛИК САЊАТИ**

Тошкент - 2002

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИЧКИ ИШЛАР ВАЗИРЛИГИ
АКАДЕМИЯ**

Абдурахмон Ортиқов
Абдуғаффор Ортиқов

**НУТҚ МАДАНИЯТИ
ВА
НОТИҚЛИК САНЪАТИ**

Тошкент 2002

Ўзбекистон Республикаси ИИВ
Академияси Таҳририяти-ноширлик
Кенгашида маъқулланган

Ортиқов А., Ортиқов А.

**НУТҚ МАДАНИЯТИ ВА НОТИҚЛИК САЊЪАТИ: Уқув-методик
қўлланма.** – Т.:, 2002. – 75 б.

ББК

Қўлланмала нутқ маданияти ва нотиқлик санъатининг тарихий ва
ғоявий илдизлари, Марказий Осиёда ўрта аср воизлик санъати, нутқ
маданияти ва нотиқлик санъатининг асосий усуллари, ҳозирги даврда
педагогнинг нутқ маданиятига ва шахсан узига қўйиладиган асосий
талаблар куриб чиқилади.

Олий таълим муассасаларининг педагоглари, раҳбарлари ва,
умуман, нутқ маданияти ва нотиқлик санъати билан қизиқувчи барча
китобхонларга мўлжалланган.

Тақризчилар: фалсафа фанлари доктори,
профессор А.Э.Абдусамедов;
фалсафа фанлари доктори,
профессор Н.Ф.Ғоипов.

6210
NAMANGAN DAVLAT
UNIVERSITETI
Axborot-resurs markazi

© Ортиқов А., Ортиқов А., 2002 й.

© “DONO - NAMRO” илмий маркази, 2002 й.

*Мархум бувамиз Мулла Қушоқбек ота Ортиқбек ўғли
хотирасига бағишланган*

Эслатма учун

,

МУҚАДДИМА

Олий мактаб ўқитувчиси чуқур билимли, юксак педагогик қобилиятли, нутқ маданиятини, айниқса нотиклик санъатини эгаллаган бўлиши лозим. Одатда талабалар, аспирантлар педагогга ўта талабчан, танқидий кўз билан қарайдилар. Биринчи учрашувдаёқ унинг педагогик маҳоратига, билим савиясига, ўзини тутиши, ташқи қиёфаси, гап-сузи, талабалар билан муомаласига қараб ҳукм чиқарадилар. Шу боис педагогдан ширинсуз, хушмуомала, гапга чечан бўлиш талаб этилади. Ўқитувчининг лекцияси мазмунли, мантиқан изчил, равон, услуби жиҳатдан ҳаммабоп, тингловчини ўзига жалб эгадиган, таъсирчан ва ёқимли бўлиши зарур.

Лекцияда, албатта, энг муҳими илмий савиясининг юқори, мазмунининг чуқур бўлишида. Бироқ унинг таъсири, самараси, тингловчилар хотирасида қанчалик узоқ сақланиши, уларнинг онгига сингиб, унутилмас из қолдириши ўқитувчининг нутқ маданиятига боғлиқлигини доим ёдда тутиш керак. Лекция материали унинг мазмуни бўлса, нутқ маданияти унинг шаклидир. Мазмунсиз шакл қуруқ, пуч, асоссиз; шаклсиз мазмун эса – хунук, бадбашара, кўримсиз, таъсирсиздир.

Нутқ сузлаш, жумладан, лекция ўқиш – шарафли, айти вақтда, мураккаб ва масъулиятли иш. Ҳар қандай лекция муайян мавзуга бағишланган, мақсадга йўналтирилган, талабаларга маъқул ва манзур бўлиши керак, қалбига ҳузур бағишлаб, бой маънавий озик бериши, ақлини пешлаши; талабага ибрат бўладиган сабоқ бериши лозим.

Бир француз олими: “Фаннинг чегараси гуё ўфққа ўхшайди, унга қанчалик яқинлашаверсанг, у шунчалик узоқлашаверади”, деган экан. Шунга ўхшаб, нутқ маданияти, айниқса, нотиклик санъати ҳам ниҳоятда чексиз. Истиклол туфайли жамиятимизнинг асосан ўрта ва катта ёшдаги аъзолари орасида ширинсуханлик, хушмуомалалик, сузамоллик ва мулойимлик энг юксак инсоний фазилатлардан бири сифатида тобора кўпроқ, кенгроқ қарор топиб бормоқда, нутқ маданияти, нотиклик санъати ривожланмоқда.

Нутқ, “Ўзбек совет энциклопедияси”да таъкидланганидек, тифаккур қилишда, фикр юритишда, мулоқотда тилдан, сузлан фойдаланиш жараёни, жамият вужудга келтирган узаро фикр алмашиш воситасининг ҳар бир кишига (индивидга) хос шаклий қурулишидир¹. Нутқ маданияти нутқнинг адабий тил қодаларига асосланган, муайян талаб ва усулларга бунсунган ҳолда намоён бўлишидир. У нотиклик санъатиниш муҳим таркибий қисми бўлиб, асосий талаби нутқни илмий, сермазмон, аниқ, равшан, тиник, равон, тўғри, таъсирли, бадий, мағзиқни, жарангдор баён этишдан иборат. Бунинг учун нутқ, аввало, адабий тил қонун-қоидаларига тулик жавоб бериши лозим.

Нутқ маданияти якка шахслар нутқи орқали намоён буладиган ижтимоий ҳодисадир. У инсоният, жамият, илм-фан, техника тараққиёти билан боғлиқ ҳолда шаклланади ва ривожланади.

Инсон маданияти, унинг илмий савияси, маънавий бойлигига мутаносиб равишда юксалиб бораверади. Бу юксалиш эса ҳамisha диалектикадаги миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиши, карама-қаршилиқлар бирлиги ва кураши, инкорни инкор каби қонунларга мувофиқ содир бўлади. Бу жараёнда ўзбек халқи алломаларининг, ёзувчилар, сўз усталари, наشريёт ва матбуот ходимларининг хизмати ғоят катта.

Ўзбек адабий тили ва нутқ маданияти буюк мутафаккир шоир Алишер Навоий фаолиятида сайқал топган. Уша даврлардаёқ унинг узига хос қоида, меъёр, талаб ва хусусиятлари мавжуд бўлган. Кейинги даврларда яшаган Бобур, Муҳаммад Солих, Гулханий, Увайсий, Нодира, Машраб, Муқимий каби сўз усталарининг асарларида илгариги давр нутқ маданияти меъёрлари, суҳандонлиги муайян даражада акс этган.

Асримизнинг 20–30-йилларида адабиёт ва маънавият майдонига кириб келган Фитрат, Қодирий, Чўлпон, Бехбудий, Ҳамза, Боту, Авлоний, Усмон Носир, Элбек, Ойбек, Фафур Фулом, Шаихзода каби адиб ва алломалар нутқ маданиятини амалиётда устириш

¹ Қаранг: Ўзбек совет энциклопедияси. Т. 8. - Т.. 1976. 88-б.

билан бирга, назарий жихатдан асослаганлар ҳам. Уларнинг анъаналарини О. Ҳошим, Қори Ниёзий, Ғ. Олим, А. Фулом, Ҳ. Олимжон, А. Қаҳҳор, Уйғун, Ғайратий, Миртемир ва бошқалар давом эттирдилар. Бу хайрли ишга давлат ва жамоат арбобларидан Ф. Ҳужаев, А. Икромов, Й. Охунбобоев, У. Юсупов, Н. Муҳиддинов, файласуф академиклар В. Зоҳидов, И. Мўминов улкан ҳисса қўшдилар. Эндиликда уларнинг анъаналарини шогирдлари, издошлари давом эттираётирлар.

1 боб. НУТҚ, МАДАНИЯТИ ВА НОТИКЛИК САНЪАТИНИНГ ТАРИХИЙ ВА ҒОЯВИЙ ИЛДИЗЛАРИ

1-қисм. Марказий Осиёда урта аср поэтик санъати

2) Марказий Осиёда, хусусан, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида, нутқ маданияти ва нотиклик санъати уз-узила бирданига вужудга келган эмас. Унинг чуқур тарихий илдизлари ва ғоявий манбалари мавжуд бўлиб, қадимда воизлик санъатига катта эътибор берилган. унинг кўплаб истеъдодли намояндалари ибрат курсатиб, бой мерос қолдириб кетганлар.

“Ваъз” сўзи арабча тарғиб қилиш, панд-насихат деган маъноларни англатади; “воиз” сўзи эса ваъз айтувчи, нутқ сўзловчи шахс маъносини билдиради. Воизлик санъати тингловчининг, жамоанинг онгига, ҳис-туйғусига таъсир этиш маҳорати бўлиб, ҳозирги вақтда у нотиклик санъати деб юритилмоқда.

Қадимги Шарқда (IX асргача) воизлик вазифасини шоҳлар, халифалар бажарганлар. Улар жума кунлари, ҳайит ва бошқа байрамларда жамоани йиғиб, давлат сиёсати, фуқароларнинг мажбурият ва бурчлари (жумладан, итоаткорлик, қонунларга риоя қилиш), бошқа мамлакатлардаги вазият, дунманиларнинг кирдикорлари, мулоффа масалалари ҳақида ва бошқа мавзуларда ваъз айтганлар.

IX асрдан бошлаб давлат ҳукмдорлари бу тadbирни ўз ихтиёрларидаги махсус сўз усталарига юқлаб, уларни воизлар деб атаб бошлаганлар. “Воиз” сўзи ҳатто уларнинг исми-шарифларига қушиб айтилган ва ёзилган.

Марказий Осиё воизлик санъати хазинасига даставвал Баҳовуддин Валад (XII аср), Жалолиддин Румий (XIII аср), Ҳусайн Кошифий, Муин воиз (XV аср) каби сўз усталари ғоят бой ҳисса қўшганлар.

XII асрдан бошлаб воизлик санъати назарияси ва амалиётини талкин ва тавсиф этадиган кўплаб илмий, тарихий, услубий

рисолалар ёзилган. Булар қаторига Муҳаммад Рафик Воизнинг “Авбоб ул-жинон”, Воиз Қазвинийнинг “Зилолу мақол”, Воиз Ширвойнийнинг “Аҳсан ул-аҳодис”, Муҳаммад Воизнинг “Ҳидоят ул-тақвим”, Қурайш Саидийнинг “Анис ул-воизин”, Воиз Самарқандийнинг “Равозат ул-воизин”, Қози Ўшийнинг “Мифтоқ ул-нажжих”, Воиз Қошифийнинг “Даҳ мажлис”, “Маҳзан ул-иншо” каби асарлари киради. Шунингдек, тарихчи, шоир, муҳаддисларнинг асарларида ҳам воизлик санъатига алоқадор баъзи фикрлар баён этилган. Чунинчи, тарихнавис Али Яздийнинг “Зафарномаси”да, Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис”, “Мантиқ ут-тайр”, “Маҳбуб ул-қулуб”, “Ҳамса”, “Чор девон” асарларида; Зайнуддин Восифийнинг (XV аср) “Бадое ул-вақоъ”; Хондамирнинг “Мақорим ул-ахлоқ” рисоласида атоқли воизларнинг маҳорати, истеъдоди, ваъзхонлик услублари ҳақида мулоҳазалар юритилган. Мавлоно Навоий воизлар “минбар устида девонавор” кифёда ҳамда оташнафас ҳарорат ва хис-туйғу шижоати билан нутқларини меъёрига етказганликларини қайд этган.

Тарихчиларнинг шохидлик беришларича, соҳибқирон Амир Темур, Мир Алишер Навоий, Ҳусайн Бойқаро, Бобур, Мирзо Улуғбек каби давлат арбоблари воизлик санъатини пухта эгаллаганлар ва фаолиятларида ундан моҳирона фойдаланганлар.

Воизлик санъати асосан уч шаклда бўлган: дабирлик, хатиблик, музаккирлик. Булардан биринчиси – давлат мақомидаги ёзишмаларни ёзма баён этиш ва қироат билан ўқиб бериш, иккинчиси – жума кунлари пешин намози олдидан хутба ўқиш. учинчиси – жума кунларидаги, ҳайит ва бошқа тантанали кунлардаги анжуманларда хатибдан кейин диний, ахлоқий, ҳуқуқий масалаларни шарҳлаб беришдан иборат бўлган. Кейинчалик, буларга республикамизда кенг тарқалган амри маъруфлар ҳам қўшилган.

Эндиликда уларни асосан имом-хатиб, имом-ноиблар, гоҳо мударрислар ўтказаштирлар. Умуман, воизлик санъатига диний таълимот соҳиблари ҳамиша қатта эътибор билан қараганлар ва бу анъана ҳозир ҳам давом этмоқда.

Воизлик санъати тингловчиларнинг, воизларнинг ижтимоий-сиёсий мавқе ва лавозимларини ҳамда бошқа хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ҳам учга ажратилган ва уч хил номланган: биринчиси – юқори табақа аъёнлари ва зодагонлари учун мулжалланган бўлиб, *султонийёт*; иккинчиси – жаштоқлар иштирокчилари учун мулжалланган бўлиб, *жиҳодия*; учинчиси – оддий фуқаролар учун мулжалланган бўлиб, *ғарибона* деб юритилган. Султонийётда – ҳукмдорлар шайъига ҳамду санолар айтилган, улар кўкларга кутариб мақталини, яъни шахсга сиғиниш, хушомадгўйлик, лаганбардорлик ўз ифодасини топган; жиҳодия – жанговарлик, яловбардорлик, ботирлик, қахрамонлик, жасурлик, фидойилик, ватанпарварлик улуғланган, барча жиҳодга (муқаддас урушга) чақирилган; ғарибонада эса – меҳнат аҳлини итоаткорликка, ювошликка чақириш кабилар ифодаланган. Ҳар бирининг ёзилиш, ўқилиш, шунингдек, ваъз этилиш шартлари, усули, оҳанги ҳам ҳар хил бўлган.

Урта аср воизлик санъатида ҳар бир сўз, тушунча, оҳангнинг таъсирчанлигига эришиш, муайян бир фикр, мулоҳаза, ҳукм, ғоя, мафкура ва хулосани ўз тингловчиларига етказиш мақсадида суҳандонлик (риторика) фани ўқитилган. Ҳозир ҳам мадрасаларда бу фан ўқитилмоқда. Бу давр воизлик санъатида жарангдорлик, фармонбардорлик оҳанги етакчи бўлган. Шу туфайли улар ижтимоий салмоқ, сиёсий қудрат касб этган, бадиий сайқал топган.

Воизлик ҳам, бошқа тарихий омиллар каби, ижтимоий-сиёсий хусусиятга эга бўлган. Одамлар золим ва мазлум, ҳукмрон ва тобе, бой ва камбағал табақаларга, диний ва дунёвий дунёқараш соҳибларига бўлинган жамиятда бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Воизлар ўз нутқларини бадиий жиҳатдан юксак, жозибали, барча тингловчиларга етиб борадиган қилишга интилиш билан бирга, муайян ижтимоий табақаларнинг манфаатларига ҳам мослар эдилар. Натижада ваъзлар таъсирчан мафкуравий курулга айланар, мавжуд ижтимоий тузумни муқаддас деб тушунган, ҳукмдорни яратувчининг ердаги сояси, пайғамбарнинг ноибидеб тасаввур

этган тингловчилар бу воизларни кизикиб тинглар, авом халк воизга итоатлуғлик билан эргашар эди.

Дин мафкура ва таълимот сифатида танҳо ҳукмрон бўлган урта асрларда аксарият воизларнинг ваъзалари диний қобикқа уралган, диний таълимий мазмун ва шаклда баён қилинган эди. Бундай ҳол эса илғор фикрли, тараққийпарвар, ҳақиқатгўй зиёлиларда, олим, шоир, ёзувчи ва муаллимларда эътироз туғдирарди. Улар бундай мутаассиб тарғиботчиларга қарши чиқар, уларни фош этиб, ҳақиқатни халқ оммасига, эл-юртга етказишга ҳаракат қилар эдилар. Масалан, Алишер Навоий бу каби воизлар ҳақида бундай деган эди:

*Воиз, бирав, ки нест яқин к-из қабулу рад,
Эзид намуд қисми ману ту қадамро².*

Бу форсча мисраларнинг маъноси бундай: Эй, воиз, йуқол, тангри рад қилишни ёки қабул қилишни қайси биримизга қисмат қилгани ҳали маълум эмас.

Мана бу сатрларга диққат қилинг:

*Эшит, майхона ичра дайр пиридин ҳақ аср ори,
Ки воиз хонақоҳда гаҳ дер афсона, гаҳ афсун.
Мен ичиб майхонада май, жаннат – у кавсар сүзин
Воиз айтиб, булмади кунгли маълул афсонадин.
Афсона боиси гафлатдур элга воиздин,
Нединки келтирур афсонаваш калом уйқу.*

Бу пурҳикмат сатрларнинг қисқача мазмуни шуки, афсунгар воизлар, худди майхонада сархуш майхурлар оғизларига келганини уйламай-нетмай гапираверганлари каби, афсона, яъни сафсаталарни сўзлайверадилар, бунинг таъсирида халқ гафлат уйқусига ботали, афсонавий сўзлар кишиларнинг уйқусини келтиради.

Ҳазрат Навоий ёлғон-яшиқ гапларни уз ваъзларига қўшиб айтган алдамчи воизларни гадоёлларга киёслаб, бундай деганлар:

² Иномхужаев С. Утмиш Шарқ нотиклиги. Т., 1972. 5-6.

*Воиз томеъ-гадойи нон бувад, фарқаш уамин
Ки ин ба зери минбар омад, он фарози минбараст³.*

Маъноси: Тамагир воиз нон тиловчи гаодир, ораларидаги фарк шуки, гадо минбар остида-ю, воиз минбар устида.

Бундай кимса, албатта, воизликнинг обрусини туширган ва тингловчиларни бездирган. Бу ҳол бизнинг нотиклар учун тарихий сабоқдир. Юқорида келтирилган айрим далиллардан ўтмиш воизлиги зарарли, салбий деган хулосани чиқариб бўлмайди. У ўз даврида, ҳатто ҳозир ҳам катта аҳамиятга эга бўлиб, муайян маърифатпарварлик ғояларини, маънавий қадриятларни акс эттирган: бизга ижобий анъаналар қолдирган. Улар свронацентризм йўналиши тарафдорларининг даъволарига зид ўларок, Фарб нотиклигидан қолишмаган.

Шарқ воизлари нутқнинг мазмунигагина эмас, балки тасвир, қиёслаш, мажоз ва ухшатишларга бой бўлишига ҳам катта эътибор берганлар. Айни бир мазмун турли воизлар нутқида турлича ранг касб этган. Бу ҳақда мавлоно Навоий бундай деганлар:

*Тути-ю шорик агар нотикдурур,
Ҳар бирига ўзга бир мантиқдурур.
Нақлида онинг тафовут бўлгуси,
Бири илоҳ ўлса, бири бут бўлгуси.
Бирда шак бўлса, бирида яқин,
Бирида куфр бўлса, яни бирда дин⁴.*

Демак, уткир, билимдон воизлар худони тавсифлаш орқали ва дин рамзлари воситасида инсоннинг куч-қудратини, Қуръон оятлари орқали доно илмий фикрларни олға сурганлар. Бу диний мафкура мутлақлаштирилган замон тақозоси эди, албатта.

С. Иномхўжаев ўтмиш Шарқ воизлигини икки томонлама шамширға ухшағиб, “унинг бир тиғи адолат, тенглик, маърифат каби қатор тараққийпарвар томонларни жароҳатлантирган бўлса,

³ Уша жойда. 4-б.

⁴ Навоий. Лисон ут-тайр // Навоий. Асарлар. Т. II. 222-б.

иккинчи тиги чулмат, ахлоқсизлик, гайриинсонийлик каби касофатларни тилка-пора қилиб, инсонпарварлик учун хизмат қилган”⁵, дейди. Бироқ воизликнинг тескари томони ҳам, инсонпарварлик томони ҳам, даставвал, мавзуларининг ғоявий асосларига ва талқинига боғлиқ бўлган: ғоявий мазмунни хукмрон доиралар белгиллаган, воизлар эса уларнинг раъйини изҳор этган.

С. Иномхўжаев халқимизнинг машҳур воизларилан бири, купгина билимларни чуқур эгаллаган, ҳатто халқаро сиёсатдан хабардор бўлган, ўз давридаги давлат арбоблари назарида, халойик орасида катта нуфузга эга бўлган **Воиз Иршод** ҳақидаги рисоласида Али Сафий деган тарихнависнинг асаридан қуйидаги бир воқеани келтиради.

Кунлардан бирида Хусайн Бойқаро Шерознинг замондош шоҳи хузурига бир нуфузли вакил юбормоқчи бўлибди. Бу киши расмий давлат иши юзасидан шоҳ билан музокара олиб бориши лозим бўлган. Султон арқони давлат аъёнлари билан маслаҳат қилганида, улар ўз замонасининг ғоят маҳоратли нотик ва сиёсатдонларидан бири ҳисобланган мавлоно Иршодни тавсия қилганлар; уни салтанатга чорлаб, бу музокарани унга топширганлар. Мавлоно Иршод Шерозга бориб, қисқа муддатда топширикчи моҳирлик билан адо этган. Унинг воизлик маҳоратини пайқаган шоҳ унга қайтиш учун ижозат бермай, битта анжуман чақиртириб, ваъз айттириб, сўнг жавоб беражagini айтган. Воиз мамнуният билан бу илтимосни қабул қилиб, жума кuni бўладиган анжуманга пухта тайёргарлик қурган.

Фахриддин Сафийнинг шохидлик беришича, Иршод минбарга чиқиб, шундай маҳорат ва эҳтирос билан нутқ сўзлаганки, масжиди жомага йиғилганлар ҳунг-хўнг йиғлай бошлаганлар. Воиз халойик унинг нутқига бугун пужуди ва қалби билан маҳлиё бўлиб кетиб, ўзини гута олмай қолганигини, изтироб гирдобига ўралганигини пайқаган. Шунда у ўз нутқининг жозибатор, мафтункор яна бир қиррасини намойиш қилган: у ўз ваъзи

⁵ Иномхўжаев С. Ўтмин Шарк нотиклиги. 8-б.

жараёнида шундай бир бурилиш ясаганки, йиглаб утирганларнинг барчаси беихтиёр қаҳқаҳа отиб юборган.

Шарк воизлик санъатининг бу каби айрим ибратли воқеалари зарварақларидан шу нарса яққол намоён буладики, Мавлоно Иршод ўз билимининг кенглиги, сиёсий онгиниш терминлиги ҳамда нутқининг таъсир кучи билан ўша даврнинг мохир дипломати даражасига кутарила олган: бу улуғ зот воизлик маҳорати билан икки муҳолиф давлат орасидаги низоларни бартараф этиб, улар ўртасида дўстона, маданий алоқалар қарор топишига ҳам муносиб хисса қўшган.

Муҳораба майдонида қиличнинг кучи етмаган айрим қалъаларни сўз куч-қудрати, нутқ сеҳри билан забт этиш мумкин. Мавлоно Навоийнинг шахзода Бадиуззамон билан отаси Хусайн Бойқаро орасидаги низони бартараф этгани бунга мисол була олади.

Бинобарин, узаро муҳолиф давлатлар орасидаги муаммоларни музокара йўли билан ҳал этишда ўтмишда ҳам, ҳозиргидек, элчилар, дипломатлар ва вакилларнинг ишонтиришга қодирлиги, донолиги, зарур бўлса, айёрроқ, нотиклик санъатини пухта эгаллаган бўлишлари муҳим ўрин тутган.

Бу соҳада, музокара, мунозара олиб борилаётган тараф дўст ёки муҳолиф эканлигини билишга, иложи борича уларнинг аҳволи руҳиясини олдиндан урганишга, буниинг иложи бўлмаса, мулоқот пайтидаёқ пайқаб ола билишга қодир зукко шахсларгина фаолият юритган. Фаҳриддин Сафийнинг таъбирларига қараганда, Воиз Иршодда бу фазилатларнинг барчаси зоҳир бўлган.

Ўрта асрларда Мовароуннаҳрда ўзбек халқи орасидан Иршодга ўхшаш воизлар кўплаб етишган. Бундай сиймолардан бири тахминан XV-XVI асрларда Фарғона водийсида яшаган машҳур нотик Қози Ўший бўлган. У Ўш шаҳрида туғилиб, бу ерда қози мансабида хизмат қилгани учун шундай ном олган.

Фаҳриддин Сафийнинг юқорида қайд этилган рисоласида ва тарихнавис Муҳаммад Маждийнинг “Зайнат ул-Мажолис” асарида таъкидланишича, Ўший воизлик санъатида мислсиз маҳорат соҳиби сифатида донг таратган ва эл назарига тушган.

Ушбу қўлёмаларда қайд этилишича, Эрон мамлакатининг жанубидаги Синстон вилоятининг аҳолиси уша даврларда каттиққўллиги билан ном чиқарган бўлиб, ҳатто тиланчига ҳам бир бурда нон бермас экан. Бу зикналикни эшитган Қози Уший уша вилоятга борибди. Бундан бирор наф чиқишидан шубҳаланган биродарлари уни бу фикрдан айнитишга уринибдилар. Шунда воиз уларга қараб: “Дунёда юмшамайдиган кўнгил, очилмайдиган қўлф бўлмайди; мен уларнинг кўнгил қўлфини суҳандонлик калити билан очиб, юмшатаман”, – дебди.

Уший ушбу вилоятга келиб, бир-икки ҳафта синстонликлар орасида юрибди; уларнинг аҳволи руҳиясини урганибди. Бир неча кун ўтгач, шаҳар қозисининг ижозати билан жума намози олдидан жоме масжиди минбарига кутарилибди. Вайқор билан шундай жушқин нутқ сўзлабдики, тингловчилар ҳанг-манг бўлиб, нотикқа ҳамду санолар ўқибдилар. Анжуманда гоҳ фиғон, гоҳ қўлги янграбди. Вилоят халқи топган-тутганини минбар пойига келтириб қўйибди, кексалар беҳад дуолар қилибди. Бироқ воиз ўз ваъзи учун ҳеч кимдан ҳақ олмаслигини изҳор қилибди. Бу ҳотамликнинг жонли шоҳиди бўлган синстонликлар воизни янада кўпроқ эъзозлаб, унга беш минг динор тилла тўплаб беришибди. Бу уша даврда катта бойлик ҳисобланар экан.

Мазкур тарихий лавҳадан маълум бўладики, Уший ўз аҳду паймонининг уддасидан чиққан. У вилоят халқи табиатан баҳил эмас, балки, аксинча, жуда олижаноб эканлигини, фақат уларнинг меҳригиёсини ботинидан зоҳирига чиқариш учун муносиб “калит” топа олиш кераклигини исботлаган.

Бу воиз синстонлик тингловчиларига қуйидаги шеърини юборган экан:

*Омон бўлсин синстонлик сажийлар,
Рухи роҳат шаробини қилиб нўш.
Нечун қим менга бахш айладилар.
Фурур чексиз. Ана лутф, донишу ҳуш.
Эмасдим мен содда, лекин эдим мен
Билиму фазл жаҳон – Қозий Уш.*

Кози Үшийнинг “Мифтоҳ ун-Нажжох”, яъни “Сўз калити” рисоласи эса воизлик санъатининг сир-асрорини моҳирона очиб берган. Бу эса унинг уткир воизгина эмас, балки нутқ маданияти буйича етарли билим соҳибии эканлигидан ҳам далилат беради.

XIII асрда Хоразмшоҳлар сулоласи даврида яшаб ижод қилган зукко ва иқтидорли воиз Баҳовулдин Валад ҳамда унинг ўғли, улуф адиб, олим ва файласуф Жалолиддин Румий воизлик санъатининг уткир назариётчиси эдилар. Бу даврда, шунингдек, Муайяд Меҳнагий, Мавлоно Риёзий, Воиз Кошифий, Абулфайз Зуннун, Анас Жунайид, Шиблий, Сиррий, Нисавий, Шерозий каби бир қатор суҳандонлар, воизлик маданиятининг иқтидорли ва истеъдодли намояндалари ҳам яшаганлар. Улардан ҳар бирининг ўз хизмати, маҳорати, услуби мавжуд бўлиб, асарлари араб тилида ёзилган, бироқ кўпчилиги нашр ҳам этилмаган.

Биз юқорида номлари қайд этилган воизлардан – Меҳнагий, Риёзий, Кошифийлар ҳақида С. Иномхужаев тўплаган ҳужжатлар асосида қисқача тўхталиб ўтмоқчимиз. Уларнинг номи мавлоно Навоий асарларида ҳам тилга олинган.

Хужа Муайяд Меҳнагий ўз замонасининг аллома нотикларидан бири бўлиб, дунёқараши жиҳатидан оддий меҳнат аҳлига жуда яқин бўлган. У, мавлоно Навоийнинг шохидлик беришларича, бир қабристоннинг бечораҳол шайхи бўлган экан.

Буш вақтларини илму донишга сарф қилган Меҳнагий “зоҳир улумин такмил қилиб эрди”⁶, яъни юзага чиққан ўзига маълум бўлган илмларни ушлаштирибгина қолмай, уларни такмил қилган, яъни тўлдирган, бойитган ҳам эди.

Эътироф этишларича, Меҳнагийнинг воизлиги унинг донишмандлигидан кам бўлмаган. Навоий ҳазратлари Меҳнагий ҳақида: “ваъз мажлиси бағоят гарм ва нуришур воқеъ булур эрди”⁷, – деб, унинг нутқлари жушқин, жозибали, тингловчилар олдида мафтункор бўлганлигини таъкидлаганлар.

⁶ Навоий. Мажолис ун-нафоис // Навоий. Асарлар. 12-жилд. 42-б.

⁷ Ҷша жойда.

Хўжа Меҳнагийнинг машҳурлиги яна шунда бўлганки, у ўз муштарийларининг юрагига қул сола билган; уларни пассив тингловчилик даражасидан фаол фикр юритувчи, ваъз мазмунига, талаффузига, тилига фаол муносабатда бўлувчи синчков, зукко тингловчилар даражасига кутара олган. Бунинг учун воизгагина эмас, ҳар қандай нотикқа ҳам зўр истеъдод, беҳад шиддаткорлик даркор. Модомики, Меҳнагий ўз нутқларининг таъсирчан бўлишига эришган экан, демак, у ўз даврининг оташнафас воизи бўлган. У ваъз айтганда, анжумандагиларга ҳеч бир замондоши у каби кучли таъсир қила олмаган. Меҳнагий сингари жушқин, нодир воизлар кам бўлган. Шу сабабдан бўлса керак, унинг шарафли номи тарих саҳифасидан, воизлик санъати зарварақларидан нуфузли урин олган; у нотикларнинг бутун бир авлоди учун ибрат ҳисобланган.

Хўжа Меҳнагий муваффақиятлари ва маҳоратининг калити билим доирасининг кенг, мазмунан чуқур эканлигида эди. Навоий ибораси билан айтсак, у “зоҳир улумин” бўлган, яъни ўша даврда ажодларимиз тушлаган билимларнинг деярли ҳаммасини пухта ўзлаштирган, бунинг устига уларни бойитган ҳам. Демак, зўр нотик бўлишни орзу қилган замондошларимиз ҳам, даставвал, ўз билим доирасини муттасил кенгайтириб боришлари лозим. Мавлоно Навоий “Маҳбуб ул-қулуб”да Меҳнагий каби донишманд воизлар кетидан эргашмаслик шақийлик, яъни ярамаслик бўлишини таъкидлаганлар.

Донишманд ажодларимизнинг нақл қилишларича, ҳар бир олимда, воизда билим ва истеъдод деб аталувчи икки азим дарё ўзаро қўшилса, ундан кучлироқ омил топилмайди. Хўжа Меҳнагий билими ва истеъдодида ана шундай омил мавжуд эди. Шуни назарда тутиб, ҳазрат Навоий “Хўжа самони дағи муассир қилур эрди”⁸, яъни осмонни ҳам титратар эди деб, бироз муболаға қилган бўлса-да, бунда ҳақиқат бор эди. Негаки, бу каби билим ва воизлик маҳорати соҳиби бўлган ҳар бир нотик ўз шинавандалари

⁸ Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Навоий. Асарлар. 13-жилд. 259б.

қалбини жунбушга келтириши, уларни махлиё қилиши турган гап эди. Мутафаккиримиз айтганларидек, бундай заковати туфайлигина “салотин Хужага таъзим қилурлар эрди”⁹, яъни подшо, султонлар ҳам унинг истейдоди, махорати рубарусида бошларини ҳам қилар эдилар.

Хулосаи калом, Меҳнагий уз даврининг зур сухандонларидан бири, хокисор шайх бўлишига қарамай, беназир донишмандлиги, зур воизлик заковати туфайли ҳатто тож-тахт, аркони давлат аъёнларини ҳам таъзим қилдира оладиган нотик эди.

Мавлоно Навоий назарига тушган, юксак таърифу тавсифларига муяссар бўлган воизлардан яна бири **Мавлоно Риёзий** булган. Бу воиз Зова вилоятининг қозиси лавозимида ҳам ишлаган бўлиб, баъзи ноурин кирдикорлари учун лавозимдан бўшатишган, кишанга солинган, пировардида бадарға қилинган эди. У беҳад азобу укубатлар билан ғарибликда, таъқибу маломатлар исканжасида умр кечирган. Бу ҳол унинг воизлик санъатида ҳам уз аксини топган.

Маълумки, киши ҳаётида қанча кўп қаршилиққа учраса, азоб-укубатлар тортса, шунчалик чиниқади, курашда тобланади. Ҳаёти курашсиз, ларзаларсиз ўтган кишилардан камдан-кам улуг сиймолар чиққан. Ҳаётнинг аччиқ-чучукларини бошидан кечирган Риёзий ҳам воизгина бўлиб қолмай олим, мураббий ва шоирлик даражаларига ҳам эришган.

Мурасасиз кураш ва даҳанаки жанглар, хужум ва мудофаалар гирдобида чиниққан Риёзийнинг нутклари жушқинлиги, жасоратлилиги, ўткирлиги билан ажралиб турган. Навоийнинг шохидлик беришича, у “ваъз айтиб, минбарда уз ашъорларини ўқиб, йиғлаб, важди ҳол қилур эрди”¹⁰. Бу махорат тингловчилар назарида эътиборга, нуфузга савозор булган воизлик намунаси эди. Тингловчилар ҳузурига чиқиб, уларда ҳамдардлик кайфиятини уйғота олиш учун улкан воизлик санъатининг соҳиби бўлиш даркор эди. Риёзий худди шундай санъат соҳиби эди.

⁹ Уша жойда.

¹⁰ *Навоий*. Мажолис ун-нафоис // *Навоий*. Асарлар. 12-жилд. 10-б.

Мавлоно Риёзийнинг фигон чекиб, кузларидан кахрабодек томчиларни юмалатиши унинг яшаш тарзига ҳамоҳанг булгани учун эшитувчиларда ишонч-иймон уйғотган. Сахнада актёрнинг самимий йиғлай олиши ва кула билиши ўткир маҳорат аломати булганидек, воизнинг тингловчини куз ёши тукиш даражасига етказиши ҳам воизнинг ғоят заковатли нотик, улкан сўз устаси эканлигини кўрсатади. Навоий Риёзий “ишида бундай гарайиблар куп”¹¹ деб шохидлик беради.

Мавлононинг далолат беришича, Риёзий кучли мураббий ҳам булган. Бу ҳақда аниқ далиллар булмаса-да, воизнинг ёш издошлар тайёрлаш ишига муайян ҳисса қўшганлигига шубҳа йўқ. Тегишли манбалардан маълум бўлишича, унинг мураббийлик маҳорати ҳам воизлиги каби исёнкор, курашчан, шижоаткор булган. У ўша даврнинг таълим-тарбия услубиятига зид булган ўқув услубини қўллаган. Чунончи, у таълимни табиий фанлар – табиёт, жуғрофия, адабиёт, тарихдан бошлаб, сунг воизлик санъатига ўтган. Навоийнинг ёзишича, Риёзий “шогирдлари билан тоғ гаштига бориб”, амалий кузатишлар ўтказган. Демак, у назарияни амалиёт билан, жонли мушоҳада билан узвий боғлаган; юз марта эшитгандан бир марта кўрган (кузатган) афзаллигини ўша замонлардаёқ англаган.

Навоийнинг қайд этишига кўра, Риёзий “минбариди ўз ашъорини ўқуб”, яъни ўзи ёзган шеърлардан ўқиб берган. Бу одат ундан олдин ва кейин ўтган воизларга ҳам тегишлидир: улар ўз ваъзларини тасвирий, бадий безаклар билан бойитишга ҳаракат қилганлар. Тингловчилар ҳис-туйғусига таъсир этиш учун халқ оғзаки ижодидаги бадий лавҳалардан ҳам кенг фойдаланганлар.

Хулоса шуки, бой илм соҳиби, ҳаёт-мамот учун аёвсиз кураш оловида тобланган ва воизлик санъатида шуҳрат қозонган Риёзий ўзининг дарбадар, хокисор қисмати билангина эмас, балки ғоявий эзгу амаллари, ижрочилик услублари, мураббийлик маҳорати билан ҳам замондошлари орасида яққол ажралиб турган. Тахаллусидан

¹¹ Ўша жойда.

ҳам сезилиб турибдики, у узлуксиз риёзат чеккан, аммо машаққатли меҳнати, мардонавор жасорати ва беназир воизлик маҳорати, маърифатпарварлиги туфайли узига мангу ҳайкал ўрнатиб кетган суҳандондир.

Маданиятимиз тарихида учмас из қолдирган воизлардан яна бири мавлоно **Кошифий** эди. Уз соҳасида бутун Марказий Осиёга машҳур ва манзур бўлгани боис унинг номи ёнига воиз тахаллуси қўшиб айтилар ва ёзилар эди. Камоли аҳтиром ила соҳиби суҳан деб тавсифланган сиймо мавлоно Навоийнинг замондоши ва дўсти бўлган; Мир Алишердан бироз кейин бандаликни бажо келтирган. Уларнинг жуда яқин дўстона муносабатда бўлганликларини тасдиқлайдиган тарихий манбалар бор.

Воиз Кошифийнинг ҳозирги нотиклар учун ҳам намуна бўладиган асосий фазилати билимининг чуқур, кенг, бинобарин, бойлиги эди. У уз замонасида тулланган жуда кўп билимларни пухта эгаллаган, ҳатто илмий тадқиқотлар олиб борган зукко олим бўлган. “Мажолис ун-нафоис”да ёзилишича, у олим “хусусан ваъз ва иншо¹² ва нужумнинг¹³ ҳаққи дурур, ҳар қайсида мутааййин¹⁴ ва машҳур ишлари бор”¹⁵.

Доцент С. Иномхўжаев эронлик олим Сайд Нафисийни далил келтириб, Кошифийнинг асарлари 40 та бўлганлигини эслатади ва уз рисоласида булардан форсийда ёзилган 14 тасини қайд қилиб ўтади. Шуларнинг ўзиёқ, “Илму фанниш адабиёт, тарих, диния, ахлоқ, нафосат, ҳуқуқшунослик, астрономия каби унлаб тармоғини камраб оладиган бу асарлар мажмуаси Кошифийнинг нақадар зўр қудрат ва билим эгаси эканлигидан жонли шаҳодатдир”¹⁶.

Воиз Кошифийнинг уз замонасида забардаст нотик бўлганлиги хусусида тарихий далиллар кўп. Унинг нотиклик санъати ва у ижод қилган ўша давр нутқ шинавандаларининг унга берган

¹² *Иншо* – насрий шеър усулида ёзиладиган хат.

¹³ *Нужум* – юлдузшунослик.

¹⁴ *Мутааййин* – кўзга кўринарли.

¹⁵ *Навоий*. Мажолис ун-нафоис // *Навоий*. Асарлар. 12-жилд. 123-б.

¹⁶ *Иномхўжаев С.* Утмиш Шарқ нотиклиги. 32-б.

бахосини ёркинрок тасаввур этиш учун Кошифийнинг угли Сафийнинг бир асаригади ривоятни келтириш уринлидир. Унда ёзилишича, Сайид Фиёсиддин деган машхур воиз бир анжуманга анча фурсат кечикиб келган. Бу анжуманга мавлоно Жомий ташриф буюрган эканлар. Бу улуғ зот Фиёсиддин кириб келган ондаёқ сурабдилар:

– Нечун кечикдингиз, Мавлоно Фиёсиддин?

– Мени маъзур тутинг, устоз, – деган экан у, – келаётган эдим, масжиди жомеда Хусайн Воиз нутқ сўзлаётган экан, шунга маҳлиё бўлиб қолибман.

– Хуш, қандай янгилик эшитдингиз?

– Хеч қандай, – дебдилар Фиёсиддин.

– Сабаб?

– Сабаб шуки, – дебди гуноҳкор, – одам жуда куп экан. Оломон мени туртиб, чеккага чиқариб юборди. Мен шунчалик узоқ масофада эдимки, унинг баъзи сўзлари зурға қулогимга чалинди.

– Ундай булса, нима қилиб утирдингиз?

– Қараб утирдим, – дебди Фиёсиддин, – Хусайн воиз шундай нутқ сўзлаётган эдики, гапларини эшитмасам ҳам унинг маҳоратига маҳлиё бўлиб, нутқининг охиригача қараб утирдим.

Мавлоно Кошифийнинг заковату маҳорати шунчалик юқори бўлганки, Мир Алишер ва Хусайн Бойқаро ҳам ўз расмий мушоираларида ўқиб, шарҳлаб бериш зарур бўлганда уни таклиф этганлар. 1492 йилнинг 8 ноябрида Жомий дафн этилаётганда ваъз айтиш ҳам унга топширилган. Жумладан, шу маросимда мавлоно Навоий ўзининг 7 банд, 140 мисрадан иборат пурҳикмат марсиясини ўқиб эшиттиришни Кошифийдан илтимос қилган. Ундаги бир туртликнинг ҳозирги ўзбек тилига йўғрилган эркин таржимасини келтирамиз:

*Ҳақиқат конининг гавҳари, маърифат денгизининг дурриким,
Ҳақиқатга эриша олди ва қалбида ундан бошқа нарса йўқ эди.
Шубҳасиз илоҳий сирнинг очувчиси эди, шу сабабдан,*

Мавлоно Мир Алишердек сиймо воиз Кошифийга шунчалик юксак баҳо берган эканлар, демак, у зур истеъдод ва заковат соҳиби, доно ва юксак фазилатли олим бўлган экан. Битта нуқсони шу бўлганки, унда Меҳнагий ёки Риёзийдаги каби журъат камлигиданми, ўз давридаги ҳукмрон мафкура қобилигини ёриб чиқа олмаган. Шу боис у ваъзларида ўз истеъдодини тўлиқ намоён эта олмаган.

Шунга қарамай, Кошифийнинг воизлик салоҳияти ва заковати гоёт юқори бўлган. Бу уришда атоқли тарихнавис олим Хондамир ўзининг “Ҳабиб ус-сияр” асарида келтирган тавсиф диққатга сазовордир. Унинг ёзишича, Кошифий воизликдагина эмас, илми нужум ва иншода ўз даврининг яғонаси, ўзга билимларда энг зукко олимлардан бири ҳисобланган; бунинг устига, ёқимли овоз соҳиби ҳам бўлган. Бу имкониятлардан эса у ўта моҳирлик билан ва ўз ўрнида фойдаланган.

Ривоят қилишларича, мавлоно Кошифийнинг “харидори” шунчалик кўп бўлган эканки, саналари олдиндан аниқ белгиланган жадвал бўйича воизликка ташриф буюришга мажбур бўлган экан. Хондамирнинг шохидлик беришича, у “жума куни эрталаб Хиротнинг марказий чорсусида жойлашган шох номозгоҳида ваъз айтган, шу куни пешиндан кейин Алишер Навоийнинг масжидида, сешанба куни Хусайннинг мадрасасида, чоршанба куни пир... Валид Аҳмад мозори бошида, пайшанба куни... Аҳмад Мирзо мозори бошида нутқ сўзларди”.

Хусайн Воиз унинг номини абадийлаштиришган, ўз даврида унга тирик ҳайкаллар ўрнатишга ҳисса қўшган шогирдлар ҳам гайёрлаган. Улардан бири унинг фарзандию дилбанди Али Сафий бўлган. Хондамирнинг “Ҳабиб ус-сияр” асарида нақл қилишларича, у “волиди бузруквори”га муносиб фарзанд ва издош бўлган.

¹⁷ *Иномхужаев С. Ўша жойда. 35-б.*

Али Сафий уз падари бузруквори изидан бориб, илм-фан, адабиёт билан шуғулланган ва бадий асарлар ёзган. Чунончи, унинг “Лайли ва Мажнун”га қиёслаб ёзилган “Маҳмуд ва Аёз” достони эл назарига тушган. Воизликда эса, уз отаси сингари хар жума куни, диний тантана ва нуфузли йиғинларда ғурур билан минбарга чиқиб, шинавандаларини узининг дилором суз санъатидан беминнат баҳраманд қилган.

Ибратли жойи шундаки, Кошифийнинг ижодий фаолиятига яккалам қилинган юқоридаги чизгилар, шубҳа йўқки, ҳозирги давримизда ҳам уз қийматини йўқотмаган. Айниқса, воизнинг билимдонлиги ва уз давридаги ижтимоий-сиёсий муҳитнинг паст-баландини пухта билганлиги унинг ваъзалари сермазмун бўлишига имконият туғдирган. Ўткир воизнинг асрлар оша бизга ҳамнафас бўлаётган ижодий фаолияти ва нотиклик санъати ҳақидаги маълумотлар бунинг ёрқин далилидир.

Хулоса шуки, Кошифий уз даврининг улуг воизи бўлган. Табиёт соҳасидаги юксак билими, шеърятда зукколиги ва ваъз санъатида беназирлиги уни катта шуҳратга муяссар қилган; келажак воизлар учун ибратомуз маънавий мерос қолдириб кетган.

Хирот вилоятининг энг забардаст воизларидан яна бири мавлоно **Муин Воиз** эди. У ҳақдаги энг кўп маълумотлар Мир Алишернинг табаррук қаламларига мансубдир. Бу зот унинг тавсифига махсус ва кенг ўрин берганлар.

Муин Воизнинг акаси Низомиддин давлат арбоби бўлган. У укасини икки марта Хирот шаҳрининг қозиси лавозимига тайинламоқчи бўлган, аммо Муин ҳар гал рад жавобини бериб, бу илтифотдан воз кечган.

Масалага юзаки қараганда, Муиннинг акасига бу эркалиги ўринсиз эди. У акасининг сояи давлатида уз даврида энг йирик бир шаҳар қозиси лавозимида виқор билан мағрурланиб юрса буларди. Лекин у узокни кургани, амал гуёки қўлнинг кири каби ўткинчи эканлигини оқилона англагани боис бундай қилмаган. Мавлоно Мир Алишер ибораси билан айтганда, Муин “дарвиш”лиги, яъни шаккоклигининг асосий сабаби унинг воизлик санъатига бўлган иштиёқи ва фидойилиги эди.

Муин воиз Хиротнинг ўз замонасидаги энг нуфузли, зукко нотикларидан бўлган. Алишер ҳазратларининг таъкидлашларича, у “ҳоло узидаги азим воиз дурур ва муридлари кўп”¹⁸ бўлган. Бу таърифдан пайқаш мумкинки, Муин фақат сўз устаси эмас, балки бундай суҳандонларнинг мураббийси ҳам бўлган. Бинобарин, унинг педагогик фаолияти ғоят ибратлидир. Агар Муин фаолиятининг шу қирралари ҳақидаги маълумотлар сақланганида эди, нур устига аъло нур бўлур эди.

Яна Навоийнинг қайд қилишларича, “ҳар тақдир била шаҳарда муқаррар воиз букун Мавлоно Муин эрур”¹⁹. Бундан аёнки, Хиротда бошқа воизлар ҳам бўлган; Муин уларнинг энг барқамол, фасихул каломи, яъни сўз усталарининг саркори бўлган. Шу даражага етган воиз қозилик лавозимини икки карра рад қилган экан, демак, у ўз истикболини башорат қилиш қувватига ҳам эга бўлган.

Мавлоно Навоийнинг бу воизга катта эътибор берганлиги шундан ҳам маълумки, унинг тазкирасида Муиннинг нутқ маданиятига тааллуқли кўпгина қимматли далиллар бор. Улардан аён бўлишича, Муин ғоят жўшқин, эҳтиросли нутқ сўзлаш маҳоратига эга бўлган. У ваъз қилаётганида, шу қадар маҳлиё бўлиб кетар эканки, девоналик даражасига етиб борар ҳамда “баланд ва паст сўзлардан айтур”²⁰ экан. Бунинг устига ваъз фурсатида “Минбар устида девонавор илик ташламоғи ва тахтани тепмоғи кўп дурур”²¹ экан.

Воиз Муиннинг нутқ пайтидаги қўл ҳаракатлари, чехрасидаги имо-ишоралари, танасининг ҳолати ҳам ва бу воиз нутқ маданиятининг ёрдамчи, қўшимча воситаларидан ўз ўрнида моҳирона фойдаланганидан далолат беради. Демак, у тингловчиларини кучли ҳарорат ва мул-қўл иқтидор билан

¹⁸ *Навоий. Мажлис ун-нафоис // Навоий. Асарлар. 12-жилд. 127-6.*

¹⁹ *Ўша жойда.*

²⁰ *Ўша жойда.*

²¹ *Ўша жойда.*

қаноатлантирган экан; унда мантикий тафаккур, ҳаёт ва мамот билан узвий боғланиш, бинобарин, долзарблик барқарор экан. Педагогларда ҳам шундай фазилат нутқининг ҳар бир сониясида муттасил балкиб, жуш уриб турса, уни бир эшитганларнинг такрор тинглашга иштиёқи сунмайди.

Муиннинг дилрабо ваъзларини тингловчи шинавандалар сабр-сизлик билан кутганликлари сабабли, унинг айниқса жума намозида, рамазон ва қурбон ҳайитлари кунларида ўқиладиган бомдод намозлари олдидан айтадиган ваъзлари ҳаммани лол қолдирган, нодир ҳодиса ҳисобланган. Тазкиралардаги ривоятларга қараганда, аксарият намозхонлар бу воизнинг ваъзи баҳонаси билан узоқ-яқиндан масжиди жомеларга келиб ўкетганлар. Чунки, у даврларда оммавий ахборот воситалари деярли бўлмагани учун, фуқаролар орасида “ваъзпарастлик”, ваъзларга ишқибозлик кенг тарқалиб, мавлоно Муқимийнинг далолат беришича, яқин йиларгача давом этган.

Тарихнавис Хондамирнинг таъкидлашича, воиз Муин ўз ваъзларида ҳеч кимни юз-хотир қилмаган, муросасиз бўлган. Ҳатто давлат арбобларини ҳам (одоб доирасида бўлса керак) аёвсиз танқид қилаверган. Гарчи бу арбобларнинг ўзлари иштирок этаётганини кўрса-да, уларни ҳақли, адолатли танқид қилавергани учун, қуйи, ўрта, юқори мартабали ҳокимлар воизга қарши чиқишга ожиз бўлиб қолганлар²². Бунинг сабаби шунда бўлганки, бу воиз ўз нутқида эл дилидаги дардни, бедодликлардан чекаётган азоб-уқубатларини акс эттирган; меҳнат аҳлига ҳамдарад бўлган. Бундай аснода унга монелик билдириш, муҳолафатда бўлиш осон кечмаган.

Воиз Муинга Хондамир берган юқори баҳоларга қараганда, бу воиз, зўр суҳандон бўлиш билан бирга, кенг ва чуқур билим соҳиби ҳам бўлган. Бу сиру асрор шундан ҳам маълумки, чаламулла, билим савияси паст **киши** мадрасаларда муаллимлик қилиши, **узига ихлосманд шинавандалар, диний тилда айтганда,**

²² Қаранг: *Иномхўжаев С. Ўтмиш Шарқ нотиклиги. 37-б.*

муридлар орттириши маҳол бўлган; бу воизнинг эса муридлари кўп бўлган, деган тазкиравий далиллар бор. Унинг чуқур билимли воиз бўлганлигини тасдиқловчи маълумотлар ҳам бор. Чунончи, Шамсиддин Сомийнинг “Комус ул-аълум” деган луғатида келтирилган далиллар бу воизнинг донишманд олимлигидан далолат беради. Бу қомусда айтилишича, воиз Муин бешта асарнинг муаллифидир²³.

Мавлоно Муин, юксак билимли, анчагина асарлар ёзган олим бўлиши билан бирга “тузуккина” шоир ҳам бўлган. Модомики, у уша даврларда одат бўлган мураккаб аруз вазнида шеърлар ёзган экан, Мир Алишер асос солган мумтоз адабиёт назарияси ва амалиётидан ҳам бохабар бўлган. Бу қобилият ҳозирги педагоглар учун ҳам ибрат бўларли фазилатдир.

Хулосаи калом, Муин воиз ўзининг ҳайратомуз санъатига фидойи суҳандонлардан бўлиб, жозибадор нотиклик заковати, оҳанрабо сўз санъати, яна кўп қиррали педагогик фаолияти, шиддаткор, муросасиз жўшқинлиги унинг моҳир воиз бўлганлигидан ёрқин далолат беради.

Шундай қилиб, Мавлоно Иршод, Ўший, Меҳнагий, Риёзий, Кошифий, Муин ва бошқалар XV аср нотиклик санъатининг саркорлари бўлганлар. Воизлик санъати Ўрта Осиё халқларининг, хусусан ўзбек миллатининг маънавияти тарихида зарҳал ҳарфлар билан ёзилишга арзигулик саҳифаларни бизга мерос қилиб қолдирган.

Хулоса шуки, ўзбек халқи ўтмишидаги воизларнинг ақсарияти ўзларига нисбатан гоят талабчан бўлиб, тингловчилар ҳузурда оз бўлса-да, соз чиққанлар. Улар ўз шинавандалари олдида катта масъулият ҳис этганлар; кенг ва чуқур билим, ибратомуз маҳоратни обдон эгалламасдан эл ҳузурига чиқмаганлар. Бу фазилат ҳозирги давр ўзбек нотиклари учун бебаҳо мерос бўлиб, унинг ворислари ўз салафларидан ибрат олсалар, асло адашмайдилар. Зеро, ўтмиш Шарқ воизлик санъати билан ҳозирги

²³ Қаранг: Ўша жойда. 38-б.

давр нутқ маданияти орасида узвий бирлик, ворислик бор. Ҳозирги даврдаги педагоглар, профессор-укитувчилар, шоиру ёзувчилар воиз аждодларимиз бизга армуғон этиб қолдириб кетган маънавий мероснинг муносиб ворислари бўлмоқлари лозим.

2-қисм. Марказий Осиё мутафаккирларининг воизлик санъатига доир фикр-Мулоҳазалари

Маълумки, Ўрта Осиёда Уйғониш даврининг иккинчи босқичида назм (шеърят) нисбатан кенг ривожланган. Хонларнинг саройларида мушоиралар тез-тез ўтказиб турилган. Уларнинг аксариятига мавлоно Навоий бошчилик қилган ва ўзи ҳам уларда фаол иштирок этган. Одатда бундай мушоираларнинг иштирокчилари ўз шеърларини ўқиб эшиттиргач, уларни баҳолашни “суз мулкининг султони”га ҳавола қилганлар. “Султон” эса уларни талабчанлик билан таҳлил ва танқид қилган, шеърлар мазмунидаги саёзлик, услубидаги нуқсонлар, ноурин ишлатилган сузларни курсатиб берган. Ўша давр адабиёт тарихида ҳазрат Навоий воиз ва шоир Риёзий, шоирлардан Бадахший, Сарбарахнанинг шеърларидаги ноҳуя сузларни шахсан ўзи чиқариб ташлаб, таҳрир қилган.

Навоийнинг юқорида қайд қилинган асарларида тил ва нутқ тўғрисида баён этилган, моҳияти ва аҳамияти билан ҳамон ўз илмий қимматини сақлаб келаётган ғояларни кўплаб учратамиз. Уларнинг ҳаммаси кўп йиллик самарали ижод ва воизлик жараёнида сайқал топган фикрлардир. Буларда “кўнгул маҳзанининг қулфи – тил ва ул маҳзаннинг калити – суз” деган қоида жараёнлаб турган. Бу қоидага ҳамоҳанг қилиб ёзилган қўйидаги қайдни айтмайсизми: “Тил мунча шараф била нутқнинг олатидир ва ҳам нутқдирки, агар нописанд зоҳир бўлса, тилнинг офатидир”. Бу қайд ҳозирги педагогларимиз учун дастур бўлгуликдир.

Марказий Осиё мутафаккирлари, айниқса Беруний, Навоий ва бошқалар, ҳамма ерда, хусусан жамоа орасида сузлаганда

ростгўйлик ғоят зарурлигини таъкидлаганлар. Масалан, **Беруний** ўз асарларида ростгўйликка юксак баҳо, оқилона таъриф тавсиф бериб, ёлғончиликни қаттиқ қоралаган. Шулардан биттаси “100 ҳикмат” деган тўпламга киритилган: “Ҳамманинг табиатида адолат бевосита севиқли ва ҳамма унинг яхшилигини билгани каби, ростгўйлик ҳам шундай”. Яна бир ҳикматда бу улуғ мураббий: “Ростгўйлик лаззатини тотмаган ёки, лаззатини билса ҳам, тотишни истамаган киши уни севмайди”, деган.

Мутафаккирнинг ёлғончилик, алдамчиликнинг ахлоқсизлик эканлиги ҳақидаги ҳикматларида бу иллатларга ва уни тарқатувчиларга қаратилган нафрати баралла эшитилади. Масалан, “ёлғончилик кишини адолатдан юз угиртиради; у зулм, ёлғон гувоҳлик, омонатга хиёнат, бошқалар мулкани ҳийла билан ўзлаштириш, уғрилик ҳамда халқнинг бузилишига сабаб бўладиган бошқа ёмон хулқларни кишига яхши қилиб кўрсатади”, дейилган. Бу ўринда аллома ёлғончиликнинг ёмон оқибатларидан олтитасини кайд этган.

Беруний ёлғончилик иллатига доир ҳикматларидан бирида ёлғончи билан ростгўйнинг мажозий мулоқотини келтириб, бундай деб ёзган: “Ёлғончилик билан машхур бўлган кишиларнинг биридан: “Ҳеч рост гапирганмисан?” – деб сўраганларида, у “Рост гапириб қўйишдан кўркмасам, йўқ дер эдим”, – деб жавоб берган”.

Бундан англашилиб турибдики, бу ҳикматда Беруний таъбирича ёлғончилик одатига мубтало бўлган кимса, “Тарки одат – амри маҳол” деганларидек, ростгўйликдан ҳайкиб, чўчиб, ҳадиксираб туради. Нотиқларимиз орасида бундай нусхалар асло бўлмасин.

Марказий Осиё мутафаккирлари орасида нутқ маданияти, нотиқлик санъати назарияси ва амалиётига мавлоно **Навоий** ҳаммадан кўп ҳисса қўшганлар.

Нотиқлик санъати, жумладан нутқ маданияти назарияси ва амалиётини урганмокчи бўлганларга, Мир Алишернинг “Маҳбуб ул-қулуб”, “Ҳайрат ул-аброр”, “Сабъан сайёр” каби асарлари билан бирга, унинг “Мажолис ун-нафоис” достонига ҳам мурожаат қилишни тавсия этамиз. Уларни ўқиб бу улуғ сиймонинг илк ўзбек (туркий) ва форс тиллари моҳиятини яхши билган нозик бадий

дидли тилшунос эканлигига ишонч ҳосил қиламиз. Уларда жуда кўп ибратли фикрлар, педагоглар учун фойдали тавсиялар бор.

Навоий даҳо шоир, доно файласуф, сўз устаси сифатида ўзбек халқининг бадий камолотини, тафаккур теранлигини ўзида моҳирона мужассамлантирибгина қолмай, шу билан бирга, нутқнинг музунан теран, шаклан ранг-баранг, бадий жиҳатдан гўзал, мантиқан изчил бўлишига ҳаракат қилган ва бунга эришган.

Бу муаллиф “Ҳайрат ул-аброр”да сўз (тил) таърифига махсус боблар бағишлаган. Унда, жумладан, сўзни “башар вужуди, сирининг кавкаби (булбули) ва инсон зоти маъданининг жавоҳири” деб тавсифлаган. Ҳазрат Навоийнинг бу асариде зикр этишларича, ўз ўрнида ишлатилган сўз ўликнинг танасига покиза рух бағишлагудек зўр таъсир кучига эга; кўпол, дағал, ножуя сўздан инсон озор чекади.

Мир Алишернинг таъбирига қараганда, бадий сўзлаш қобилияти заиф бўлган кишиларнинг нутқи бемаза, маъноси тордир. Мавлононинг “Сабъаи сайёр”ида баён этилишича, сўз, яъни нутқ инсонга берилган шундай неъматки, унинг латофатини айтиб адо этиш маҳолдир. Муаллифнинг тасвири ифодасига кўра, “Гулшани келди жисм инсони, нутқ анинг булбули хуш алхони”дир.

Мавлоно Навоий юмшоқ, ширин сўз ҳақида ҳам қимматли мулоҳазалар юритиб, замондош ва келажак нотикларга қуйидаги бебаҳо сўзларни ёзиб қолдирганлар:

*Ҳар кимки чучук сўз элга изҳор айлар,
Ҳар нечаки агёр дурур, уни ёр айлар.
Сўз каттиги эл кўнглига озор айлар,
Юмшоги кўнгишларни гирифторм айлар.*

Бу аллома айтганларидек, тилинг бирла кўнглингни бир тут; сўзни кўнгилда пишкормагунча, яъни пишитмагунча тилингга келтирма; ҳар нимаки кўнгилингда бор, уни тилга сураверма.

Педагог ўз лекциясида сўз танлашда, ўз фикрини изҳор этишда мавлоно Навоийнинг “барча бало тилдандур” деган огоҳлантиришларини доимо ёдда сақлаши, нотўғри сўзламоқдан эҳтиёт

булиши зарур. Урни келганда Навоийнинг куйидаги тўртлигини келтирган маъқул:

*Сўздан кишининг гаму бало ҳосилидур,
Ҳар нуқтада тили деса, бало дохилидур,
Бесирфа деган кишига тили қотилидур,
Алқиссаки, кимсанинг балоси тилидур.*

Улуғ аллома бу ва бошқа тўртликларида таъкидлаганидек, одам аъзоларининг ширини ҳам, заҳари ҳам тил, ундан чиқадиган сўздир. Инсон бошқа мавжудотлардан фақат ижтимоий фойдали меҳнати, ақл-фаросати ва сўзи (тили) билан фарқланади. Булар инсонга она табиат берган, ота жамият бахш этган энг бебаҳо мукофот, ҳадя, фазилатдир. Булардан нодонларча фойдаланиш чин инсонга хос эмас; инсон ҳар қандай бало-офатларга бошлича тили туфайли дучор бўлади. Халқимиз “Оғиз югуриги – ошга, тил югуриги – бошга” деб бежиз айтмаган.

Педагог уз тилини бемаъни, беҳаё, қупол, тингловчи дилига озор берадиган сўзлардан тийиши шарт. Ҳазрат Навоий “Маҳбуб ул-қулуб”да “Тилга эътибор – элга эътибор”, “Ёмон тиллик андоққим, эл кўнглига жароҳат еткурур, имкони бор ҳар бир яхшилик сўз орқалидур”, – деб ёзган.

Ҳар бир педагог шуни яхши билсинки, инсон қалби – бамисоли гул. У шу қадар нозикки, бир калима ширин сўз билан кўнглини тоғдек баланд кўтариб юбориш мумкин. Аксинча, бир оғиз дағал, қупол, ҳақоратомуз гап, муомала билан инсон дилини сиёҳ, кайфиятини расво қилиш мумкин. Донолар “Бўғдой нонинг бўлмаса ҳам, бўғдой сўзинг бўлсин”, “Яхши сўз – жон озиғи”, “Сўздан сўзнинг фарқи бор, ўттиз икки нархи бор” деб бежиз айтмаганлар. Сўз жароҳати тан жароҳатига қараганда оғирроқдир. Ножуя айтилган ҳар бир сўз узининг хавфли оқибатига эга. Қуполлик ва дағал муомала – иш, фаолият, режа у ёқда турсин – ҳатто кишиларнинг соғлиғига ҳам путур етказди.

Ширинсуханлик нутқ маданиятининг ажралмас таркибий қисмидир. Хуш муомала – инсон кўркининг мезони, обрўининг тамал тоши. Раҳбар ёки педагогнинг хушмуомалалиги,

ширинсуханлиги жамоа аъзоларининг умрига умр кушади, хаётига курк беради, кайфиятини кутаради. Бу фазилатлар раҳбарни, нотикни улуғлайдиган юксак хислатлар булиб, ундан учмас хотира қолдиради, ҳамма шарафлайдиган, эхтиром билан тилга оладиган, инсонлар қалбида мангу яшайдиган яхши ном қолдиради.

II боб. НУТҚ МАДАНИЯТИ ВА НОТИҚЛИК САЊЪАТИНИНГ АСОСИЙ УСУЛЛАРИ

1-қисм. Нутқ, маъруза ва мулоқотда тил бойлигидан фойдаланиш

Ушбу усул педагогнинг нутқ маданиятида ҳал этувчи, ғоят муҳим урин тутади. Педагог нутқининг маданийлиги – унинг билим даражаси, ақл-идрокининг кўлами, фикрлашдаги етуклиги билан бир қаторда – она тилининг бойлигидан фойдалана билишига ҳам боғлиқ.

Донишмандлар айтганларидек, тил – инсонларнинг энг муҳим алоқа воситаси. Шу боисдан у ижтимоий ҳодисадир. Нутқ архаик, хорижий, лаҳжага хос сўзлардан холи, соф, ихчам бўлгани, унда сўзлар камбу, маъно кўп бўлгани яхши; нутқ уткир, яъни жарангдор, мантикий ва стилистик урғули, равон, ҳаммага тушунарли, дона-дона қилиб сўзлангани маъқул.

Тил – ҳар бир педагогнинг қуроли, фикрнинг бевосита воқеликка чиқишидир. Донолар таъкидлаганларидек, инсон ақл-заковати, тафаккури ва онгининг энг бой ютуқлари, теран билимлар, кенг миқёсли илм-фанлар, оташин ҳис-туйғулар нутқда очикойдин, жарангдор ва жозибадор ифодаланмаса, кўпчиликка номаълум бўлиб қолаверади. Бинобарин, педагогнинг, нотикнинг вазифаси баён этиладиган фикрларни талаба, аспирант, тингловчилар бевосита қабул қилиб олишига эришишдан иборат. Бу эса нотикнинг ўз фикрини қандай шаклда ифода қилишига боғлиқ.

Педагог тили тингловчиларнинг ҳис-туйғуларини уйғотадиган, уларни қизиқтирадиган, диққат-эътиборини нутқ мавзусига жалб этадиган бўлиши лозим. Мавзунини тушунарли ва ишонарли қилиб баён этиш педагог муваффақиятининг гаровидир.

Тил – моддий ва маънавий ишлаб чиқаришнинг самараси; узлуксиз саъй-ҳаракат, имо-ишора, баҳслашув ва мулоқот оқиба-

тида вужудга келган маънавий бойликнинг биллур қотишмасидир. Тил – ҳар қандай миллатнинг калби.

Улуғ педагог К. Д. Ушинский айтганидек, ҳар бир мамлакатнинг табиати, халқнинг тарихи инсон қалбидан жой олиб, сўзлар орқали ифодаланган. Одамлар ҳаётдан куз юмаверганлар²⁴, бироқ улар яратган сўз халқ тилининг абадий, тугалмас бойлиги сифатида сақланиб қолаверган; бинобарин, тилдаги ҳар бир сўз инсон тафаккури, ҳис-туйғусининг оқибатидир. Сўз воситасида мамлакат табиати, халқ тарихи ифодаланган.

Тил инсонга, уз манфаатларини кондириш учунгина инъом этилган эмас; балки уз фикр-уйларини, ҳис-туйғуларини бошқаларга етказиш, ўзидаги ҳақиқат ва илҳом учқунларини ўзгаларда ҳам алангалатиш учун ҳаё этилган.

Шоир Абдулла Жалил ўзининг “Она тили” деб номлаган шеърида тилимизнинг пурҳикматлиги, сўзга бой ва сермазмунлигини тавсифлаб, кўп мисралар ёзган. Улар орасида қуйидаги тўртлик нутқ маданиятида она тилининг буюк аҳамиятга моликлигини айниқса ёрқин акс эттирган:

*Тилимизда сўзнинг йўқдир ҳисоби,
Лиммо-лимдир фикрим хазинаси ҳам.
Нимани ёритса онгим офтоби,
Сўзлай олар тилим уни ўша дам²⁴.*

Шоирнинг навбатдаги тўртлигида она тилимиздан фахрланиш туйғулари жўш уриб турибди: бу тилда сўзлаганда ҳар бир фуқарода муқаддас ва ибратомуз эзгу ҳислар уйғонажаги, бобокалонларимиз сўзлаган бу тилда сўзлашнинг ўзиёқ кишида ширин ҳавас-қизиқиш ҳосил қилиши тасвирланган:

*Она тилим десам, ифтихор дилда,
Уйғонади эзгу ҳислар муқаддас.
Навоий, Бобурлар сўзлаган тилда
Сўзлашмоқнинг ўзи ширин бир ҳавас²⁵.*

²⁴ Абдулла Жалил. Уйғоқ руҳлар. 69-б.

Педагогининг нутқ маданиятини эгаллашида она тилидан кейинги асосий ўринни бадиий адабиёт эгаллайди. Уни мутгасил ва мунтазам ўқиб бориш нотикнинг сўз бойлигини оширишига, тасвири ифодаларни, бадиий ибораларни кўпроқ эгаллаб олишига, халқ орасида кенг тарқалган адабий тил бойликларини териб, ўзлаштириб олишига катта ёрдам беради. Бадиий адабиёт нотикни маиший турмуш, ижтимоий ҳаёт билан ўзи билганидан кўра чуқурроқ таништиради, фикрлаш микёсини янада кенгайтиради, маданий савиясини оширади, мантикий тафаккур салоҳиятини бойитади.

Бадиий адабиётни мунтазам ўқиб борадиган халқ олдида тез-тез сўзга чиқиб турувчи педагог, раҳбар ўз нутқида бадиий тасвирлардан ўринли фойдаланади, ҳаётдаги айрим воқеаларни, шахсларни бадиий адабиёт қаҳрамонлари билан таққослаш имкониятига эга бўлади, натижада унинг нутқи жонли, ҳаётий, таъсирли бўлади. Масалан, Пиримқул Қодировнинг “Юлдузли тунлар” романини ўқиган нотик кишлоқларда, тоғ ва адирларда боғ-роғлар ташкил қилиш ҳақида нутқ сўзлаганида Мирзо Бобурнинг аҳолиси ҳамон узум нималигини билмаган Шимолий Ҳиндистонга ток навалари келтириб, узум етиштирганини тасвирлашдан фойдаланиши мумкин.

Иқтидорли шоир Абдулла Жалил “Она тилим” шеърининг учинчи тўртлигида ўзбек тили ҳақиқатан ҳам гўзал, қудратли ва бойлигини уқтириб, бу фазилатларни қуйидагича тараннум этган:

*Она тилим, тиллар ичида, энг гўзали, ойи ўзингсан,
Мақтамайман тилим учида, энг қудратлисис, бойи ўзингсан*²⁶.

Яна бир тўртликда эса шоир тилимизнинг ёқимли, ширинлигини, кишилар бу тилда сўзлашганларида оғизларидан гўё бол томишини, бу тил майин, дилбар бўлганлиги боис сўзлашувчиларда ифтихор ҳисларини уйғотишини бундай таърифлаган:

²⁵ Ўша жойда.

²⁶ Ўша жойда.

Ёқимлисан, ширинсан, тилим,
Сўзлашганда худди шакарсан.
Фахрланиб ўсади кўнглим,
Қандай майин, қандай дилбарсан²⁷.

Тилимиз шаънига ўқилган ушбу мадҳиядан илхом олган ҳар бир педагог бу тилда сўзлашидан фахрланиши билан бирга, ўз фикрини тингловчиларга ёқимли, ширин, майин, дилрабо, яъни оромбахш қилиб етказиш; уни ёқимсиз, аччиқ, кўпол, дилозор қилиб юбормасликдан иборат масъулият ҳисси туғилиши ҳам турган гап.

Нотиқ қайси тилда сўзламоқчи бўлса, ўша тилни пухта, яъни мукамал, чуқур, атрофлича ва аниқ билиши, билмаганларини ўрганиши зарур. Шарқда энг бой тил деб тан олинган ўзбек тилида сўз, атама, номлар ғоятда кўп. Буни ўзбек тилининг қарийб 250 босма табокдан иборат икки жилдли изоҳли луғатидан ҳам билиш мумкин.

Ўзбек тили асрлар давомида ўзининг луғат таркибини узлуксиз бойитиб, фонетика, грамматика, стилистика, орфографиясини муттасил такомиллаштириб келаётган тилдир. Унда чуқур ва кенг маъноли, ранг-баранг синоним, омоним сўзлар мул-қул. Лекциясида улардан ўз ўрнида, моҳирона фойдалана олмайдиган педагогни гуё ёғ ичида яйрамаган буйракка ўхшатиш мумкин.

Педагог ўз она тилининг грамматикаси ва лексикасини, орфографияси ва пунктуациясини синчиклаб ўрганиши зарур; чунки улар – нутқнинг пойдевори, товуш, талаффуз, урғу, оҳанг, дикция, интонация, стилистика эса унинг устқуртмасини ташкил этади.

Ўрта Осиё донишмандлари ғоят уринли таъкидлаганларидек, тил бойлиги ва нутқ маданияти барча даврларда ёнма-ён яшаб келган; нотиклик ўтмишдаги сингари ҳозир ҳам маънавий маданиятнинг энг ишончли таянчларидан биридир.

²⁷ Абдулла Жалил. Уйғоқ руҳлар. 69-б.

Педагогнинг, халқ орасида нутқ сузлаб турадиган нотикнинг тили – бамисоли чолғу асбоби. У, эҳтимол, гижжақдан, ҳам чангдан ҳам нозик ва мураккабдир: тилни ҳам, бу икки асбобни ҳам юзаки билишга асло чидаб бўлмайди.

Ўз нуфузини сақлайман, янада юксакликка кутараман деган педагог айтмоқчи бўлган фикрларини аввал обдон уйлаб олсин ва бирор фикрни айтиш зарурати туғилсагина гапирсин; фақат шу икки ҳолатдагина гапиргани маъқул; бошқа вазиятда эса сукут сақлаган афзал.

2-қисм. Нутқ, маъруза, мулоқотда сўз бойлигидан моҳирона фойдаланиш

Педагогнинг сўз бойлиги катта ва хилма-хил бўлса, унинг нутқи жозибали ҳамда кўркем бўлади. Бунинг учун ўз мутахассислиги соҳасидаги барча асосий тушунча, атама ва категорияларни пухта билиши, ўз ўрнида, яъни аралаштирмасдан, алмаштирмасдан қўллай олиши керак. Шу билан бирга, у илмий, сиёсий адабиётни, жумладан юртбошимиз асарларини, бадий адабиётни диққат билан, синчиклаб, муттасил ўқиб бормоғи лозим.

Педагогнинг сўз бойлиги қанчалик кўп бўлса, эътибори, нуфузи шунчалик баланд бўлади, тингловчи ва талабаларнинг онгига таъсири кучли бўлади.

Мавлоно Навоий сўзнинг маъноси, бинобарин, мазмуни теран, пурҳикмат бўлиши лозимлигини зўр бадий маҳорат билан ифодалаб, қуйидаги мисраларни битганлар:

*Ҳар кимсаки сўз демак шиорида дурур,
Маъно гули нутқининг баҳорида дурур;
Сўзким демасун улки ихтиёрида дурур,
Сўз яхшилиги чу ихтисорида дурур²⁸.*

²⁸ Навоий. Рубоий ва туюқлар. Т., 1994. 38-б.

Тил канчалик бурро, ширин, ёқимли бўлса, нотикнинг фазилатларига янгилари кўшилади. У бу ўринда Навоийнинг куйидаги рубойисини доимо ёдда тутса, асло кам бўлмайди:

*Сўздирки, нишон берур ўликка жондин,
Сўздирки, берур жонга хабар жонондин,
Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин,
Билки, гавҳари шарифроқ йўқ ондин*²⁹.

Педагогнинг асосий қуроли – сўз. У қайралган, бинобарин, утқир, кўп қиррали бўлиши, вақт утиши билан ўтмаслашиб бормаслиги лозим. Бунинг учун педагог бадиий адабиётни, изохли луғатларни, қомусларни кўп ўқиши, мутолаа қилиши, нотаниш сўзларни ён дафтарига изохлаб ёзиб олиши, вақти-вақти билан такрорлаб туришини тавсия этамиз.

Бироқ педагог сўз, атама (термин), ҳикматли сўз, мақол, идеоматик (аниқ таржима қилиб бўлмайдиган) ибораларни нафақат билиши, балки уларни моҳирлик билан ўз ўрнида ишлата олиши, жонли, қизиқарли, равон, тушунарли, зериктирмайдиган қилиб сўзлай олиши ҳам зарур. Шундагина унинг ваъзи, лекцияси бадҳазм бўлмайди, талабаларни ўзига занжирбанд қилиб олади, шунда улар вақт ўтганини ҳам, чарчаганларини ҳам билмай қоладилар.

Педагог нимани гапиришнигина эмас, балки қандай гапиришни ҳам билиши керак. Моҳир педагог нутқ маданиятини тарғиб этувчи, бунга қизиқувчиларга мураббийлик, устозлик қилувчи киши ҳамдир. Нутқ маданияти назариётчиларидан бири айтганидек, ўз она тилини ўрганиш, ундан моҳирона фойдаланиш – улуғ иш; агар киши тилни аниқ-равшан билиб олмаса, инсоният тафаккурининг энг буюк ютуқлари, энг чуқур билимлар ва ғоят оташин ҳис-туйғулар унга номаълум бўлиб қолаверади; бинобарин, сўз фикрни ифодалаш қуролидир.

²⁹ Уша жойда.

Педагог сузлаётганда уз-узидаң мамнун бўлиб, тингловчиларни мудрок бостирадиган ва кўнглини ёқимли хомхаёлларга чулғайдиган дабдабали сузларни ишлатиши керак эмас; аксинча, талабалар қалбида фуқаролик туйғусини, жасоратини, миллий истиқлолдан фахрланиш ҳисларини муттасил жуш урдирадиган, фидокорликка, фаолликка даъват этадиган таъсирчан ибораларни, қалбларни ғафлат уйқусидан уйғотадиган илҳомбахш сузларни танлаши керак. Худди Абдулла Орипов ёзган дурдона шеърга Мутал Бурхонов куй басталаган Мадҳиямиздек ҳаммани жунбушга келтириб, юрагини зириллатиб, олға томон ундайдиган оҳанрабо сузлар керак. Эркин Воҳидовнинг “Ўзбегим” шеърисида ипак ипга терилган дурдек суз термалари ҳам бундан кам эмас.

Педагог маънодош (синоним) сузларни қанчалик кўп билса, ишлатса, нутки шунчалик товланади, кўл ёхуд денгиздек мавж уради, турфа рангда жилоланади, ғоятда ифодали бўлади.

Аммо синоним сузларни ўрни келса-келмаса қалаштириб ташлаш ҳам нотўғри: уларнинг ҳам ўз ўрни, жойи бор. Масалан, “овоз” ва “товуш” сузлари синонимлардир. Бироқ “сайловда товуш берди” дейилмайди. “Бош” ва “қалла” ҳам – синонимлар; аммо “хизмат бўлса, айтаверинг – қалла устига” дейилмайди. “Гапнинг пўст қалласини айт”, дейдиларЎу, “гапнинг пўст бошини айт”, демайдилар. “Сабр” ва “тоқат” ҳам – синоним сузлар. Лекин “тоқатим тоқ бўлди” дейдиларЎу, “сабрим тоқ бўлди” демайдилар. “Бахт” ва “саодат” ҳам – синонимлар. Лекин қиз бола севганига турмушга чиқса, “бахти очилади”, дейдиларЎу, “саодатини топади” демайдилар...

Маълумки, рус тили жаҳонда энг тарқалган, ғоят бой тиллардан биридир. Унинг бошқа тилларга, жумладан ўзбек тилига таъсири катта бўлган. Бироқ нотикларимиз сузлаганда русча суз ва ибораларни ўз нутқиға ноўрин киритиб, аралаштириб гапираверишлари асло ярамайди. Лекин рус тилига ҳам, ўзбек тилига ҳам қадимги ва ҳозирги Европа тилларидан кириб, оммалашиб кетган сузлар бундаң мустаснодир; уларнинг ўзбек тилида эквиваленти, яъни тенг муқобили бўлмаса, бундай байналмилал сузларни ҳеч иккиланмай ишлатаверган маъкул.

Айни пайтда педагог чет сўзларни уринсиз, беҳуда, пала-партиш ишлатиб, хўжакурсинга билимдонлик қилмагани дуруст.

Чет тилидан ўзбек тилига бевосита ёки билвосита кириб, сўз бойлигимизга сингиб кетган, эквиваленти бўлмаган термин ва атамалардан бошқа сўзларни ишлатиш нутқ маданияти доирасига сиғмайди. Масалан, “жиҳат” урнига “аспект”, “майл” урнига “тенденция”, “мажлис” урнига “заседание”, “қадах” урнига “тост”, “суръат” урнига “темп”, “ёрлик” урнига “грамота”, “нуксон” урнига “дефект”, “таомнома” урнига “меню”, “нукта” урнига “точка”, “мадҳия” урнига “гимн”, “кенгаш” урнига “совет”, “тушлик” урнига “обед”, “бекат” урнига “остановка” сўзларни ишлатиш хато бўлади. Байналмилал сўзларни ишлатганда шу ондаёқ “яъни” сўзи орқали уларнинг маъносини айтиб кетиш зарур.

Лекция ўқиётганда ортиқча сўзларни, кириш гапларни, писанднамо ибораларни билдирадиган жумлаларни асло ишлатмасликни тавсия этамиз. Улар сирасига баъзи ношуд, нунок ўқитувчилар ҳадеб такрорлаб, ишлатаверадиган: *уртоқлар, биласизми, кўрибсизки, мен сизга айтсам, сирасини айтганда, деди, айтайлик, демак, иннайкейин* каби “нишхўрд”, “хашаки”, “текинхўр” сўзлар киради. Яна баъзи педагоглар *аммо-лекин, ва яна буткул, шуни ўқтириш керакки, шуни таъкидламоқ лозимки, ниманинг нимаси, ану, ману* каби уринсиз, бемаъни сўз ва ибораларни ишлатадилар. Педагог буларга асло йўл қўймаслиги лозим; акс ҳолда нутқнинг “суви кўпбу, тузи оз” бўлади, тингловчиларнинг жиғига тегади, фикрини чалғитади, зериктиради, вақтини олади, нотикнинг обруини туширади; баъзи тингловчилар, нутқни тинглаш урнига унда ишлатилган “хашаки” сўзларни санаб утирадилар. Бу сўзларни ҳадеб такрорлайвериш нутқнинг сифатига жуда салбий таъсир кўрсатади, нутқнинг мазмунини сийқалаштиради, адабий тилни булғайди.

Дағал, қўпол, ҳақоратомуз сўз ва ибораларни ишлатиш нутқ одобига бутунлай зиддир. Сўз тиғи билан қалбга етган жароҳат ҳеч бир малҳам билан енгиллашмайди ва тuzалмайди. Бир мумтоз шоир айтганидек, “синса кунгил шишаси, талбир бўлмас бутун,

устухон эрмаски, уни рост қилса мумий”. Улуғ форс шоири Хусрав Деҳлавий айтганидек, “юшоқликдан жуда кўп дил ром бўлур, кўполликдан пишиқ қайта хом бўлур”.

Ҳар бир педагог сўзлаганда фалсафий маданият талабларига доим риоя қилишини тавсия этамиз. Бу маданиятнинг талабига биноан, ёзишда, сўзлашда *тушунча, категория, атама ва термин; қонун, ва принцип; теорема, аксиома, гипотеза* кабиларни фақат ўз ўрнида, алмаштирмасдан, айнийлаштирмасдан ишлатиш шарт. Афсуски, бу маданиятдан беҳабар айрим педагоглар *моҳият* ва *мазмун, сифат* ва *хусусият, меъёр* ва *мезон, сабаб* ва *баҳона, натижа* ва *оқибат, фикр* ва *тафаккур, ҳукумат* ва *ҳокимият, техникум* ва *билим юрти, давлат* ва *мамлакат, ойна* ва *кузгу, турмуш* ва *ҳаёт, китоб* ва *рисола (брошюра), мақола* ва *тезис, маросим* ва *урф-одат, инсон* ва *шахс, декларация* ва *декрет, нутқ* ва *маъруза, қарор* ва *фармон, душман* ва *муҳолиф, башорат* ва *каромат* каби тушунчаларни алмаштириб юборадилар. Аслида эса улар эквивалент, яъни бир хил қийматли тушунчалар, синонимлар эмас.

Педагог *сўз, гап, жумла, ибора, фикр, гоя, нутқ* сингари тушунчаларни ҳам аралаштирмай, ҳар бирининг мазмуни, маъносини билиб, ўз ўрнида ишлатиши лозим. Бунинг устига ҳар бир тушунча, атама, сўзларнинг маҳаллий шева, лаҳжаларда ишлатиладиган турларини эмас, адабий тилдагисини ишлатиш зарур. Масалан, инсон ҳақида *гап* кетганда – *калта* эмас, *пакана; дароз* эмас, *новча; овқат* хусусида эса – *монти* эмас, *манти; эшик* эмас, *ҳовли; товча* эмас, *токча; нина* эмас, *игна* деб айтиш жоиз ва ҳоказо.

Педагоглар ўзбек тили келишиklarини ишлатиш қоидаларини яхши ўрганиб олишлари муҳим. Акс ҳолда улар *-нинг* билан *-ни, -да* билан *-га* қўшимчаларини алмаштириб ёки уларни уюшиқ бўлак аъзоларига қўшавериб, тингловчининг асабини таранглаштириб юборадилар. Қаратқич ва тушум келишиklarини яхши билмаган нотик уларни ўз ўрнига қўйиб сўзлай олмайди. Масалан, “Жанубий Корейдан янги технологиянинг келтирилиши айни муддао бўлди” деган жумлада “технология” сузига *-ни*

кўшимчаси кўшиб айтилса, шундай хатога йўл қўйилган булади. Агар педагог самарқандлик-бухороликлар шеvasига уринсиз тақлид қилса, *Университетда дарс беради* дейиш урнига *Университетга дарс беради* деб юбораверади. *20 нафар угил-қиз, 10 нафар саёҳатчи, беш нафар халқ ноиб* ибораларида *угил-қиз, саёҳатчи, ноиб* сўзлари охирига *-лар* кўшимчасини қўшиш ноўриндир. Нутқда бир неча шахс кетма-кет қайд қилинганда ҳам сунгтисига *-лар* кўшимчасини қўшиш (ёзиш) мутлақо ярамайди.

Нутқ маданиятида, нотиклик санъатида сўз танлаш жуда муҳим. Сўзнинг қудрати, таъсири, акс таъсири, оқибатию самараси ҳақида ҳикматли сўзлар ўзбек адабиётида мул-қулдир. Қўйидаги ҳикматлар, оз бўлса-да, шундан далолат беради: *Сўздан кучлироқ қурол йўқ; сўз инсон (бинобарин, нотик) қудратининг қумондонидир; сўз – ҳаётнинг ўтқир қуроли; сўз нотикнинг зангламас, доим кескир қуролидир.* Ўз урнида, вақтида астойдил айтилган оддий сўз ҳам аксарият ҳолларда енгилмас кучга айланади; бундай сўз нотикнинг узини қизиқтириб, гоҳо қизиштириб, фаоллаштириб юбориши, тингловчиларни нафислиги билан маҳлиё қилиши мумкин.

Сўзларни синчковлик билан танлаб, улардан моҳирона фойдаланиб ифодаланган ҳар бир фикр, гоё ёки таълимот таъсир миқёси тугамайдиған кучдир; унинг кучи ниҳоясиз. Сўз – гоҳо хатарли қурол, чунки сўз ярасидан кура тиг жароҳатини даволаш осон. Сўз сеҳридан кучлироқ сеҳр йўқ; жонли, яъни ҳаётий, жарангдор, таъсирли, жозибали сўз муъжизалар яратишга қодир.

Сўз танлашда шева, лаҳжаларда ишлатиладиған, ўзбек адабий тили лексиконига сиғмайдиған *аравақ* (қулоқдан йиринг оқиши), *сийпанмоқ* (сирпанмоқ), *тебрамоқ* (тебранмоқ), *уйламоқ*, (уйлантирмоқ), *тагойи* (тоға), *эбранмоқ* (сўлимоқ), *шимирмоқ* (симирмоқ), *шипирмоқ* (супирмоқ), *юмуртқа* (тухум) сингари сўзларни ишлатмасликни тавсия этамиз.

Машҳур ёзувчилардан бири айтганидек, сўз – буюк куч; чунки унинг ёрдамида одамларни бирлаштириш ҳам, бир-биридан юз кўрмас қилиб юбориш ҳам мумкин; сўз туфайли меҳр қозониш

ёки нафрат, адоватга йўлиқиш ҳам мумкин; шу боис одамларни бир-биридан мосуво қиладиган сўзни айтишдан сақланмоқ зарур.

Педагог сўзлашдан олдин, яъни сўз танлаётганда, ҳар қайси сўзнинг кадр-қиматини аниқ билиб олгани маъқул; сўз кишини қандай ишга, ҳатти-ҳаракатга йўллаши билан қимматлидир; ишни сўзда дундиришдан, яъни оғизда бажаришдан кўра амалга ошириш мушкулроқдир.

Педагоглар, олий мактаб раҳбарлари учун ибратли ҳикматлардан яна бири шундаки, бирор сўз айтишдан аввал унинг ортидан “келадиган” оқибатини уйлаш зарур. Яхши уйланмай, оқибатини олдиндан чамаламай, ихтиёрий ёки беихтиёр айтиб юбориладиган сўз ҳақиқатга хилоф бўлиши, муайян бир кишининг иззат-нафсини ерга уриши, қалбини жароҳатлаши мумкин.

Донишмандларнинг ибораси билан айтганда, сўз шамол йўналишига қараб учадиган варрак ёки пуфак эмас; у меҳнат куроли бўлиб, муайян даражадаги юкни кўтариб туриши зарур. Сўзнинг кучи, аҳамияти, қийматини тингловчиларни сўзловчига қанчалик ром этиши ва уларнинг кайфиятини қанчалик ўзгартиришига қарабгина баҳолаш мумкин ва лозим.

Сўз танлашда сўз усталари – атоқли ўзбек адибларининг бадий асарларидан ва турли ҳикматли сўзлардан моҳирлик билан фойдаланишни тавсия этамиз.

Агар педагог қайси иборани қачон ва қандай шароитда ишлатиш жоизлигини билмоқчи, урганмоқчи бўлса, машҳур шоир Шўҳратнинг қуйидаги тўртлигига қулоқ тутсин:

*Ҳар сўзнинг урни бор: баъзан кўрку зеб,
Баъзида нам ўрик ўтидек сўник.
Қабристон қошига “хуш келибсиз” деб
Ёзилса, қандайин буларди хунук.*

Мабодо, сўз танлаётганда ширинсуханликнинг тингловчиларга, айниқса дўстларга қанчалик ёқишини билмоқчи, қайд этмоқчи бўлса, унинг қуйидаги тўртлигини дилига ва тилига жо қилиб олсин:

*Бир илиқ саломнинг ҳикмати қанча,
Бир ширин каломнинг хислати қанча,
Куксингни очиқ тут дустга, эй дустим,
“Дуст” деган бу номнинг қиймати қанча.*

Агар майпарастликни ўз нутқида кораламоқчи, бу одатга салбий муносабатини сўзда ифода этмоқчи бўлса, шоир Шухратнинг куйидаги ибратли, “нишонга урадиган” тўртлигини келтирса, янглишмайди:

*Қўп ичиб, ақлингга туширдинг ямоқ,
Фикрингни, зеҳнингни босди кетмас занг.
Яна сен сув тўла шишани курсанг,
Ароқ деб уялмай қоқасан томоқ.*

Профессор-ўқитувчиларнинг дафн маросимига бағишланган митингда сўзлашига тўғри келса, куйидаги тўртликни айтиб берса, марсия урнини босади:

*“О, дустим ўлди”, – деб ўкинманг, ўртоқ,
Дустимиздан оламда яхши ном қолди,
Гуёки она Ер кенг очиб қучоқ,
Севгандан эъозлаб, бағрига олди.*

(Шухрат).

Ёшлар орасида, хусусан, ҳунар-техника коллежлари талабаларининг ҳузурда нутқ сўзлашга, ҳунарли бўлишнинг аҳамияти хусусида гапиришга зарурат туғилса, яна шу таниқли шоирнинг куйидаги тўртлиги келтирилса, нутқ жонланади:

*Ҳунарнинг юлдузи порласа тиниқ,
Соҳиби саодат бўлмогинг аниқ,
Бил, толе эшигин калити – ҳунар,
Ҳунарсиз бир қушдир қаноти синиқ.*

Педагогнинг зўрма-зўраки, сунъий тарзда сўз ишлатиши аксарият ҳолларда нутқни бузади. Энг ўринли сўзлар ўз-ўзидан куйилиб келадиган, олдиндан саралаб, чамалаб куйилган сўзлардир; уларни нутқ жараёнининг ўзи айтиб тургандек бўлади.

Хулоса шуки, педагог учун сўз танлаш ва ўз ўрнида ишлатиш ҳам нутқ маданиятидан яхши хабардорликнинг ифодасидир. Бу талабга эътибор бермайдиган педагоглар тилига келган сўзларни, кўпинча синонимларни лоқайдлик билан пала-партиш ишлатаверадилар. Синонимларнинг маънолари бир-бирига яқин, кўпинча улардан бири ўрнига бошқасини қўллаш мумкин. Бирок ҳамма вақт ҳам шундай қилиб бўлмайди. Чунки нутқда ҳар бир сўзнинг ўзига хос муайян ўрни, англатадиган аниқ маъноси бор.

Юқоридаги фикрлардан пайқаш мумкинки, сўз бойлигидан ўринсиз, нотўғри фойдаланиш, тушунча ва атамаларни пала-партиш ишлатиш нутқнинг мазмунини бузади, маъносини хира қилиб қўяди, чалкашликка олиб келади.

Ёш педагоглар оғзаки нутқ маданиятини яна республикаміздаги барҳаёт нотиклардан, сўз усталаридан, гапга чечан ёзувчи, ширинсухан шоир, истеъдодли актёрлардан, радио ва телевидение суҳандонларидан урганишлари мумкин ва лозим. Яна театр, давра суҳбати, фан, маданият, санъат арбоблари билан учрашувлар, илмий анжуманлар, “Маърифат ва маънавият” маркази уюштираётган учрашувларда иштирок этиб, юртбошимизнинг нутқларини мунтазам эшитиб туриш ҳам жуда кўп материал ва маҳорат беради.

3-қисм. Нутқ ва маърузада қиёслаш усулидан фойдаланиш

Нутқ маданиятида қиёслаш-солиштириш усули ҳам муайян аҳамият касб этади. Педагог бу усулдан ҳам ўринли фойдаланиши мумкин ва лозим. Масалан, улуғ аллома Беруний дангаса, тайёрга айёр кимсаларни асаларилар орасидаги текинхўрларга ўхшатади. “Асаларилар ҳам, – дейди бу мутафаккир, – ўз инидан бўла туриб, ишламай еб ётадиганларини ўлдириб ташлайди”. Болариларки инстинктив равишда шундай қилар экан, бизнинг жамиятда ҳам бундай тайёрга айёр, боқимандаларга ўрин бўлмаслиги керак: ишламаган, тишламасин. Бу ҳақиқатни тан олмаганлар жамоатчиликнинг, жумладан, нотикларнинг ғазаб-нафратига дучор бўлсинлар; уларни аёвсиз қоралаш, қаттиқ танқид қилиш зарур.

Педагог ўз нуткида нафсга кул бўлиш, уни жиловлай олмаслик, нафс балосига гирифтор бўлиш, бойлик орттиришга тиришиш каби иллатларни коралаётганда Ибн Синонинг куйидаги тўртлигидан фойдаланса, нутки таъсирли чиқади:

*Эй нафс, орзу-ҳавас кишанидан кет,
Бардам ҳимояси учун шитоб эт.
Дунё, мансаб дема, учма ишвага,
Дустлардан ажраб ҳам ёв бошига ет.*

Сўз устаси Абдулла Қаҳҳор чуқур фалсафий, ғоят ҳаётий ибораларни, жумладан қиёслашларни, пурҳикмат гапларни топиб, ўрнига қўйиб гапирадиган, теран фикрни қисқа, лўнда қилиб ифодалаш маҳоратига эга бўлган нотик, шоир, суҳандон ёзувчи, сўзамол драматург эдилар. Масалан, “Аяжонларим” драмасидаги бир ҳикоятни олинг: “Жаннатда бир тахт яратилган эмиш, у яхши қайноналарга аталган эмиш. Аммо у ҳанузгача буш эмиш”.

Атоқли олим, зукко адиб, моҳир педагог Шоислом Шомуҳамедовнинг хотираларида келтирилган, асли Абдулла Қаҳҳор билан бўлган суҳбатда у кишининг оғзидан “илиб олинган” куйидаги моҳирона қиёс нотикларимиз учун намуна бўлишга арзигуликдир: “Яхши гап пишиб етилган қазига ухшайди, чайнаган сайин мазаси чиқаверади”³⁰. Қиёс, муаллиф айтганидек, А. Қаҳҳорнинг ёзма ва оғзаки нуткига хос ибратомуз фазилат эди.

Агар ҳозирги ҳаётимизга тааллуқли қиёслаш услубига ёрқин мисол зарур бўлса, педагог учун И. Каримовнинг Россия журналистлари билан 1996 йил февралда утказилган учрашувда демография ҳақида бир мухбирнинг берган саволига Ўзбекистон билан Жанубий Кореяни солиштириб берган жавоби типик мисол бўла олади.

Хулоса шуки, нутқ маданиятида қиёслаш усулидан ўринли фойдалиниш нутққа сайқал беради.

³⁰ Шомуҳамедов Ш. Ҳазиналар жилоси. Т., 1981. 364-б.

4- қисм. Нутқ, маъруза, суҳбат, мулоқотларга тарбиявий, ғоявий жиҳатларни сингдириш

Мохир педагог тингловчиларнинг нутқ маданиятини шахсий намунаси билан ҳам тарбиялайди. Масалан, у тингловчи, талаба, аспирантларда уз фикрини аниқ ифодалаш, ҳар бир сўз ва жумлани ишлатишга масъулият билан ёндашиш; ўзбек тилининг ғоят бой хазинасидаги сўз жавоҳирларидан усталик билан фойдаланиш малакасини сайқал топтира олади; ибратомуз сузлари, ёқимли иборалари, намунали ташбиҳларга бой жумлалари, жарангдор талаффузи билан тингловчиларда кўникма, маҳорат ҳосил этади.

Педагог ширин каломнинг, илиқ сўзнинг жозибаси, сеҳри, қувватию самараси қанчалик тарбиявий аҳамиятга эга эканлигини жонли тавсифламоқ ниятида бўлса, бошқа ҳикматлар қатори, Шухратнинг куйидаги тўртлигини тараннум этсин:

*Бир оғиз илиқ сўз айтдинг сен кеча,
Кўнглимга минг баҳор завқи тўлганча,
Кундузга айланди қоронғу кечам.
Бир оғиз илиқ сўз қудрати қанча.*

Ғарбнинг улуғ нотикларидан бири уқтириб ўтганидек, оддий буюм, ходисаларни содда, улардан катталарини улугвор, уртамиёналарини ўзига яраша ифодалай оладиган кишигина ҳақиқий нотик мураббийдир. Демак, нотикликда ҳам меъёрни билиш, ошириб-тошириб ёки камситиб-пасайтириб юбормаслик катта тарбиявий аҳамиятга эга.

Педагог лекциясидаги асосий жиҳат – унинг ғоявий савияси. У муайян ғояни баён этиши, таърифлаб, тавсифлаб, асослаб бериши, химоя қилиши зарур. “Ғоя” эса фалсафий атама бўлиб, “мазмун”, “моҳият”, “маъно”ни англатади; “тафаккур” ва “борлик” категориялари билан ҳам узвийдир. Илмий фалсафада у объектив борликнинг инъикоси ҳисобланади. Муайян ғоявийлик – ҳар бир профессор-ўқитувчи учун, унинг нутқ маданияти учун ғоят зарур жиҳат.

Ғоявийлик инсон онгининг хусусияти булиб, моддий объектларни инъикос эттиришни билдиради. Педагогнинг олам ҳақидаги билимлари – моддий нарса, ходисалар орасидаги узвий, объектив алоқадорликнинг ғоявий ифодаси. Масалан, ҳозирги шароитдаги асосий ғояларимиздан бири истиқлолни мустаҳкамлаш, уни ёмон ниятли кучлардан сақлаб қолишдир. Ғоявийлик эса ҳар бир тадбирда, жумладан, тингловчилар билан учрашганда ана шу ғояни тарғиб этиш, лекцияни у билан бойитиш, унга маломат тошларини отгувчиларга зарба беришда намоён бўлади.

5-қисм. Нутқ, маъруза, ваъз, мулоқотда халқ оғзаки ижодидан, ҳикматли сўзлардан фойдаланиш

Лекцияда халқ оғзаки ижодига мансуб ҳикматли сўзлар, рубоий, тўртлик, қизиқ-қизиқ иборалардан фойдаланиш талаб этилади. Бадиий тасвир, киёслаш, ҳажвия (юмор) кабилар маърузани қизиқарли қилади; талабаларни зериктирмайди; мудратиб, пинакка кетказиб қўймайди, ҳордиғини чиқаради. Кунига 4-6 соат лекция эшитадиган талабаларни аяш, авайлаш керак.

Агар педагог умуман инсон учун, хусусан ўзини тинглаётган талаба, аспирантлар маънавий камолоти учун билимнинг аҳамияти ҳақида фикр юритаётганида қуйидаги ҳикматларни келтирса, ғоят ўринли бўлади, нутқига сайқал беради, уз шинавандаларининг фикр доирасини уфқларга парвоз эттиради:

Аввал бил, кейин қил.

Бахт белгиси – билим.

Билаги зўр бирни йиқар, билими зўр – мингни.

Билак билан битмаган (иш) билим билан битар.

Билган ўзар, билмаган тўзар.

Билган ўқир, билмаган тўқир.

Билдириш учун билим керак.

Билим – ақл чирोगи.

Билим бахт келтирар.

Билим – давлат, яъни бойликдан қиммат.

Билим – куч, куч – билимда.

Билимли олим, билимсиз золим.

Билимлига дунё ёруғ, билимсизга – қоронғу...

Юқоридаги ҳикматлар қаторида донишмандларимизнинг

Билмасликни биламан дема,

Билмагани қилдим дема,

*Билмагани сўраб ўрганган олим,
орланиб сўрамаган ўзига золим”*

каби нақлларини ҳам келтиришни тавсия этамиз.

Тилнинг ҳамма учун, жумладан педагоглар учун қанчалик қадр-қимматга эга эканлиги халқ оғзаки ижодидан, хусусан мақоллар ҳазинасидан олинган қуйидаги ҳикматлардан аён:

Тил – ақл беазаги.

Тил – ақл тарозуси.

Тил ақл ҳазинасининг қиличи бўлса, фаросат – гилофи.

Тил топилса, душман ҳам дўст бўлар.

Ёмон сўздан дўст газабга келар, охири душман бўлар.

Тил яхшиси бор этар, тил ёмони зор этар.

Тилга ширин – элга ширин.

Тилда сўзнинг чиройи, ҳурмат – тилнинг чиройи.

Тили нопок – ўзи нопок.

Тили шириннинг дўсти кўп.

Тилинда бўлса болинг, қулиб турар иқболинг.

Педагог бир хил мақол, ҳикматли сўз, рубоийларни ҳадеб такрорлайвермай, янги-янгисини топиб ишлатгани маъқул.

Мақолларни ишлатганда ваъз, машғулот мавзусига мос келадиганларинигина олдиндан танлаб ишлатинг, кўпол, уятли, кишининг иззат-нафсини ерга урадиган, замонага, айниқса илм-фанга, соғлом ақлга мос келмайдиганларини асло ишлатманг. Масалан:

Сут билан кирган жон билан чиқар.

Тенг тенги билан, тезак қопи билан.

Ўлганнинг устига тепган.

Қиш бўлса, бурун қутурар, ёз бўлса – хотин.

Ёғочнинг бушини қурт ер, одамнинг юмшоғини – ит.

Пул отанг ким, онанг ким демайди.

Сўз билмаган кишидан ҳура билган ит яхши.

Тукилгандан ялаб қол.

Қари қиз овга чиқар, кетидан гавго чиқар.

У куз бу кузга дуст бўлмас.

Куп гап эшакка юк.

Ит – вафо, хотин – жафо

каби мақолларни маданиятли киши ишлатмагани дуруст.

Хулоса шуки, миллатнинг, халқнинггина эмас, педагогларнинг даҳоси, ақли ва маънавияти ҳам улар ишлатган мақолларда, ҳикматли сўз, рубоий, тўртликларда куёш томчида акс этганидек инъикос этади.

6-қисм. Нутқни аниқ-равшан, қисқа, бироқ теран маъноли, кенг қамровли қилиш усули

Машойихларнинг сўзи билан айтганда, энг яхши нутқ – аниқ-равшан, обдон ўйланган нутқ; энг яхши тил эса – тийилганидир. Бинобарин, ноурин гапларни айтадиганларга оқил кексалар: “Болам, тилингни тийиб юр, у суяксиз, тиймасанг, эгилаверади, бўкилаверади”, – дейдилар. Педагогнинг олдиндан уйламай, режаламай гапириши ҳаваскор мерганнинг нишонга олмай отиши билан баробардир. Агар у бир гапиришдан олдин икки карра уйлаб олса, икки бор яхши гапиради.

Педагог ҳамиша сўзларга торлик, мазмунга кенглик зарурлигини унутмасин. У куп ва теран фикрласа, оз гапиради; чунки оз сўзга куп мазмун сингдиришга интилади. Баён этиладиган масаланинг мазмуни аввал пухта ўйлаб олинган бўлса, сўзлар беихтиёр қуйилиб келаверади. Шунда нотиклик гуё фикр наққошлиги бўлади.

Тил бойлиги – тафаккур бойлигининг, тил қашшоқлиги – фикр қашшоқлигининг ифодаси эканлигини қуйидаги мулоҳазалар тасдиқлайди: агар педагогнинг нутқи ланж, суст, пойма-пой, нунок, мужмал, қовушмаган бўлса, демак, унинг фикрлаш қобилияти ҳам шундайдир. Ҳар бир нотик ўз нутқида аниқлик, равшанлик, жозибadorликка эришмоғи зарур; бу эса воиздан сўзлашда қисқалик, лундалик, ихчамликни талаб этади. Тилдаги аниқ-равшанлик – тиниқ фикрнинг ташқи ифодаси, чунки шундай фикргина равшан сўзлашни таъминлайди. Сўзлашдаги ноаниқлик, шубҳасиз, фикрдаги ноаниқликнинг белгисидир.

Қайси педагог аниқ-равшан фикр қилса, уни худди шундай баён этади. Тилнинг, маънонинг аниқлиги, ўткирлигига интилиш нотиклик санъатини эгаллаш учун курашишдир; бу кураш қанчалик кескин, ўткир, аниқ йўлга солинган бўлса, нутқ шу қадар самарали бўлади. Сўзга жо бўлмайдиган ҳеч бир мазмун йўқ. Педагогнинг нутқидаги сўзлар – фикрларининг ифодасидир, шу боис бу сўзлар ифода этилаётган фикрга мувофиқ бўлмаса, сўз ҳам мужмал, мавҳум бўлади. Моҳир нотикдагина фикр равшанлиги ифода аниқлиги билан ҳамоҳанг бўлади.

Педагогларга тавсиямиз шуки, улар нимани гапириш ҳар доим ҳам зарур бўлавермаслигини ва қандай гапириш доимо лозимлигини унутмасинлар. Энг қимматли ғоя, фикр, дастур ҳам, агар маҳоратсиз ифодаланса, ўзининг қийматини йўқотади; мабодо такрорланаверса, тингловчини диққинафас қилади. Демак, фикрнинг аниқлиги ва равшанлиги ифоданинг ҳам шундай бўлишини таъминлайди.

Донолар талқинича, тил, сўз, нутқ равшанлиги фикр, ҳатто тафаккурнинг шундай бўлиши оқибатидир; равшан фикр эса ўз шакли-ифодаси ҳам равшан бўлишини тақозо этади. Нотик нимани аниқ тасаввур этолмаса, уни чалқаш гапиради; ноаниқ ифода фақат шундай фикрнинг намоён бўлишидир.

Оддийгина, яъни ҳаммабоп, аниқ-равшан, осонгина тушуниб, эслаб қоладиган қилиб сўзлаётган нотикқа тақлид этиш (эргашиш) аввалига жуда осондек туйилади; аммо аслида бундан қийинроқ иш

йўқ. Педагог мясига аниқ фикр келса, у равшан сўзлайди, аммо бу фикрни онгига сингдириб олса, янада равшанроқ гапиреди.

Педагог фикридаги хатолар, ноаниқликлар нутқдаги хатоларни, улар эса, ўз навбатида, ишдаги, амалдаги хатоларни келтириб чиқаради, талабаларни чалғитади.

Педагог тилидаги аниқ-равшанлик биргина нутқ маданияти, сўзлаш услуби талабигина эмас, балки, энг аввало, маъно, мазмун талабидир; каердаки ноаниқ, мавҳум, мужмал, ланж, “тузсиз” гап бўлса, уша ерда фикр ҳам саёз бўлади. У ўзининг нотиклик санъатини намоиш қиламан деб, жимжимадор, тамтароқли ибораларни, усти ялтирок, ичи қалтирок, пусти оқОу, ичи қора ёнғоқ каби пуч гапларни ишлатмагани яхши; мабодо ишлатса, педагогнинг шарти кетиб, парти қолади; “маҳмадона”, “қуруқ олиб кочувчи” лақабларини орттиради.

Педагог қуруқ назариядан, яъни амалиёт ва ҳаёт билан боғланмаган гапларни айтишдан тийилгани маъқул; чунки бундай гаплар порлаб турадиган, лекин харорат бермайдиган биллур қандилларга ўхшайди.

Педагог тилининг гузаллиги, биринчи навбатда, унинг аниқлиги ва мазмундорлигидадир. Оддийгина қилиб, равшан баён этиш мумкин бўлмаган ҳеч бир фикр, ғоя ёки таълимот йўқ. Бинобарин, аниқлик нутқнинг асосий фазилатидир. Педагогнинг тили, сузи қанчалик оддий бўлса, шунчалик равшан бўлади; сўз қанчалик ўз ўрнида ишлатилса, нутқни шунчалик кучли, жозибали ва ишончли қилади.

Қимматли фикр ва ғоялар тиник, аниқ сўзлашни талаб этади. Бундай сўзлаш гўёки хушбичим либос, фикр-ғоялар эса шу либос ичидаги пок баданга ўхшайди. Мутафаккир, маърифатпарварлар, нотиклик назарияси ва амалиётининг тарғиботчилари нутқ маданиятию нотиклик санъатида қисқа сўзлаш, узундан узок, ҳавога тузук зайлида эзмалик қилмаслик, муайян ташбирда нутқ сўзлашга ажратилган вақт доирасига албатта жойлашиш шартлиги ҳақида кўп ҳикматли тавсия, даъват ва маслаҳатларни баён этганлар. Масалан, улардан бири қисқа нутқ ҳамиша сермаъно ва кучли таъсир этиш хусусиятига эга эканлигини уқтирган, яна бири

нутқларида тераблик етишмаган нотиклар бу камчиликини эзмалик билан куп маънони англата олишдадир деган. Улар нутқ маданиятида куп гапиришдан кура лунда гапириш кийин эканлигини таъкидлаганлар. Бу хикмат худди мактуб йуллаётганда куп ёзишга нисбатан қисқа ёзиш кийиндир, деган хикматга ухшайди.

√ Буюк ақл соҳибларида оз сўз билан куп маъно бериш хислати мавжуд булгани каби, “моҳир нотик, устаси фаранг педагог ҳам “оз сўзлаю, соз сўзла”, деган мақолга амал қилади. Маъкул сўзласанг, ҳеч қачон куп сўзламайсан, агар узайиб кетса, энг яхши нутқ ҳам тингловчини чарчатади, деган хикматларга риоя қилиш энг яхши фазилатлардандир. Бундай нотиклар – нотиклик жавоҳирининг худди ўзгинаси: салмоғига қараб нур таратади. Улар асл донолик қисқа ифодаланади, деган қоидага бўйсундилар.

Улуғ драматурглардан бири айтганидек, гап кам жойда унинг салмоғи куп бўлади. Қисқа, лекин ифодали ибора бир бор эшитиб англанади, тингловчи хотирасида муҳрланиб, унинг шиорига айланади, узундан-узук мулоҳазаларда эса бундай бўлмайди.

Педагог фикрининг чуваланмаслиги, аксинча, тингловчилар ҳузурида эркин парвоз қилиши учун гапда қисқалик лозим, чунки фикр ортиқча, “нишхўрт” сўзлар уюмида чалқашади. Педагог қанчалик моҳирона сўзламасин, керагидан ортиқ, яъни мавзуга тегишли бўлмаган гапларни айта бошласа, пировардида нутқ мантигини йўқотади, тингловчилар мийиғида кула бошлайдилар.

Қоидалари аниқ-равшан, қисқа, бироқ чуқур маъноли, кенг қамровли қилиб ифодаланган хужжатга Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси яққол мисол бўла олади. Масалан, унинг муқаддимасида ўзбек халқи қандай омилларга таяниб, қайси принципларга асосланиб мазкур Конституцияни қабул қилганлиги юқорида қайд этилган хусусиятларни жамулжам қилган ҳолда қуйидагича таъкидланган:

“Ўзбекистон халқи инсон ҳуқуқларига ва давлат суверенитети гоъларига содиқлигини тантанали равишда эълон қилиб, ҳозирги ва келажак авлодлар олдига юксак масъулиятини англаган ҳолда,

Ўзбек давлатчилиги ривожининг тарихий тажрибасига таяниб, демократия ва ижтимоий адолатга садоқатини намойён қилиб, халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этган қоидалари устуңлигини тан олган ҳолда,

республика фуқароларининг муносиб ҳаёт кечиришларини таъминлашга интилиб,

инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат барпо этишини кузлаб, фуқаролар тинчлиги ва миллий тотувлигини таъминлаш мақсадида,

ўзнинг мухтор вакиллари сиймосида Ўзбекистон Республикасининг мазкур Конституциясини қабул қилади”.

Юқоридаги жумлаларнинг ҳар бир банди бетакрор, қисқа, бироқ чуқур маъноли, кенг қамровли, аниқ-равшан тузилган. Педагоглар, раҳбар ходимлар ҳам ўз жумлаларини тузишда бундан намуна олсалар, нур устига аъло нур бўлажак.

Нутқ маданияти ва нотиклик санъатидаги муҳим жиҳат – қисқа-қисқа жумла тузиш маҳоратига республикамиз Мадҳиясининг магни ёрқин мисол, намуна бўла олади. Уни ёд билмаган, ўз нутқларида фойдаланмайдиган педагог, раҳбар ходим орамизда бўлмаса керак. Аммо ҳали билиб улгурмаганлар бор бўлса, сира кеч эмас, ҳеч бўлмагандан кўра кеч бўлгани яхши, деган нақлга амал қилсинлар.

Агар нутқда инсон тафаккурининг энг юксак чуққилари, ғоят теран билимлар, бениҳоя кучли хис-туйғулар аниқ-равшан ифодаланмаса, улар тингловчиларга номаълумлигича қолаверади. Бир шоир айтганидек,

*Ғоятда мушкулдир нотиқ бўлмоқлик,
Сафсата сотмоқлик кийинмас унча.*

Педагог, раҳбар ходим ўз нутқида турли қисқартмалардан, рамлардан фойдаланишда ҳам муайян қоида, тартибга риоя қилиши лозим. Улар институт, университетларнинг ҳали оммалашмаган, кўпчиликка тушунарли бўлмаган қисқарттирилган номлари – ТАЙИ, ГДТУ, ТАИ, банк номи – ЎРХБ, ЎРТБ, ТУМ (туликсиз урта мактаб) каби қисқартмаларни ишлатмасликлари лозим. Оғзаки нутқда уларни ишлатганда, асосини номини айтиб,

республика, давлат, вилоятга доир сўзларни тушириб қолдириб айтса ҳам бўлаверади. Масалан, Фанлар академияси, техника университети ва ҳоказо.

Хуллас, нутқдаги аниқлик қисқалик билан уйғунлашганда таъсирчан, хотирада сақланувчан бўлади.

7-қисм. Ваъз, маъруза, суҳбат охирида хулоса чиқариш, саволларга жавоб бериш, зарурат туғилганда бахслашиш

Ҳар бир педагог, хусусан олий ўқув юртининг раҳбари ўз нутқидаги йирик, махсус масалаларни баён этиб булгач, уларнинг ҳар бири бўйича, нутқ пировардида эса бутун нутқи бўйича қисқа, аниқ, равшан, иложи бўлса саналган тарзда хулосалар чиқариши шарт. Акс ҳолда, улар мантиқ фанининг тезис, мантикий асос, ҳукм ва синтез, яъни умумлаштириш, хулоса чиқариш зарурлиги ҳақидаги талабини бузган бўладилар.

Агар ваъз, маъруза, суҳбатдан тегишли хулосалар чиқарилмаса, улар мантикий ниҳоясига етмай қолади, тингловчиларда тугалланган, мукамал фикр ҳосил бўлмайди. Бунинг устига, хулоса чиқармаслик нотикнинг билими чала, ўзи уқувсизлигидан ҳам далолат бериши мумкин.

Педагог саволларга жавоб беришда осон йўл танлаб, оддийгина *ҳа, йўқ, менга маълум эмас*, деб қўя қолиши ношудлик аломатидир. Ҳар бир саволга чуқур ўйлаб, мазмунини аниқ билиб, унинг ортида нима мақсад ётганини, муҳолиф савол берган бўлса, нимага шама қилаётганини назарда тутиб, қониқарли жавоб бериш зарур. Бу борада Президентимиздан урнак олиш керак. И. А. Каримов 1996 йилнинг бошида россиялик журналистлар билан учрашганда, улардан бири “Ўзбекистонда коммунистик партия ташкил этилиши мумкинми?” – деб савол берган эди. Бу савол илмоқли, тиканли бўлиб, унинг заминида *кушдан-куп* муддаолар яшириниб ётарди. Буни пайқаган юртбошимиз жавоб бераётганда осон йўл танламади, бу масалани *хаспўшлаб* қўя

колмади; балки, аксинча, унга чукур, батафсил, кенг тарзда, якин ўтмиш тарихига назар ташлаган ҳолда, қуйидагича жавоб берди: “Партиялар фақат миллий заминда барпо этилиши шарт. Хориждаги сиёсий кучлар иродаси, кўмаги билан тузилмаслиги лозим. Зеро, партия мамлакат халқига таяниши, унинг манфаатларига хизмат қилиши даркор”.

Бу жуда “нишонга урадиган”, теран маъноли ва ёрқин жавоб эди. Унда ҳозирги партияларнинг қандай бўлиши кераклиги, жамият ҳаётида тутган ўрни, вазифалари, моҳияти қисқа, бироқ чукур ифодаланган эди. Президентимиз илгариги партиялар тарихий вазифасини бажариб бўлганлигини, эскиларини кўмсаш тарихни орқага қайтаришга уриниш бўлиши мумкинлигини таъкидлади.

Лекция ўқишга пухта тайёрланишнинг яна бир шarti шундаки, педагог мавзу доирасига кирадиган масалаларнинг ҳаммасини пухта, атрофлича билиб олгани яхши. Чунки тингловчилардан ҳар хил саволлар тушиши, савол пардаси ортида нотикнинг бирор фикрига эътироз ёки синов бўлиши мумкин. Шундай экан, нотик тушган ёзма ёки оғзаки саволга тўла жавоб бера олиши, ўз нутқида олға сурилган ҳар бир фикр, ғояни қаттиқ ишонч билан химоя қила олиши шарт.

Мабодо, педагог бирор саволга шу тобда аниқ-равшан, тўлиқ жавоб бера олмаса, тахминан, “савол жуда ўринли, долзарб масалага бағишланган, мен жоним билан жавоб берар эдим, бироқ бу масалани чуқур ўйлаганим йўқ, уни ўрганиб, тегишли кишилар билан маслаҳатлашиб, кейин жавоб бераман”, деб кўя қолгани маъқул. Мужмал, ноаниқ жавоб бергандан кўра, жавоб бера олмаслигини мардларча тан олган яхши. Агар савол лекция, маъруза, нутқ мавзуйига кирмаса, буни ҳам очиқ айтиш мақбулдир.

Баъз ёки маърузани жонлантиришда баҳслашув, мулоқот, яъни бошқа бир шахснинг фикрини келтириб, унга зид ёки ундан фарқли фикрни келтириш ҳам яхши самара беради. Бу усул тингловчиларни фаоллаштиради. Баъзан у тингловчилар билан риторик мулоқотга айланиб кетади. Масалан, баъзилар Конституциямиз 12-моддасининг 2-қисмдаги “Ҳеч қайси мафкура

давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас” деган коидани бир ёклама тушунадилар. Аслида бу моддадан халқ, миллат, партия учун мафқураининг ахамияти йўқ, деган хулоса келиб чиқмайди.

Президентимиз айтганидек, бир ижтимоий тузумдан иккинчисига ўтаётганда мафқурада ўзгаришлар бўлиши шубҳасиз; лекин эркин бозор иқтисоди билан маънавиятни, мафқурани қарама-қарши қўйишдан эски мафқураининг ҳиди келади. Биз халққа, миллатга, истиқлолни мустақкамлашга хизмат қиладиган, маънавият, сиёсат билан боғланган илғор, таракқийпарвар мафқураининг бўлишини истаймиз.

Моҳир педагоглар талабаларнинг баъзан риторик саволларидан ҳам фойдаланадилар. Бу – ўринли усул. Бундай савол асли қатъий тасдиқдан иборат бўлади; бу тасдиқ жуда эҳтирос билан, кучли ҳис-туйғу акс эттирилган тарзда ифодаланади. Масалан, нима учун Президентимиз Россия думасининг СССРни қайта тиклаш ҳақидаги қарорига кескин, қатъий қарши чиқди? Чунки, қарор халқимизни асрлар мобайнида жон бериб, жон олиб, чексиз алам-укубатлар чекиб, курашиб қўлга киритган мустақилликдан маҳрум этишни, республикаимизга четдан кириб келган совет тузумини ва коммунистик партияни қайта тиклаб, ҳудудимизни яна мустамлака ҳолатига туширишни кўзда тутган. Президентимизнинг юқоридаги жавобида қатъият, принципиаллик, шижоат руҳи уфуриб турибди. Бундай нутқ усули тингловчининг ҳис-туйғусига таъсир кучини оширади, унинг эътиборини нутқ мавзусига жалб қилади, уларни ҳаяжонлантиради, фикр уларнинг онгига етиб боради.

Хуллас, нутқ маданиятию нотиклик санъатининг ғоят муҳим таркибий қисми, педагогнинг масъулияти ва маҳоратини ифодаладиган шартлардан бири – нутқдаги ҳар бир масаладан, унинг ниҳоясида эса бутун нутқдан қисқа, лўнда, аниқ хулосалар чиқариш; оғзаки ва ёзма саволларга қисқа, аниқ жавоб бериш; баҳслашишга тўғри келиб қолса, ўз мавқеи, нуқтаи назарини каттик ишонч билан, астойдил ҳимоя қилишдан иборат.

III боб. ҲОЗИРГИ ДАВРДА ПЕДАГОГНИНГ НУТҚ МАДАНИЯТИГА ҚЎЙИЛАДИГАН АСОСИЙ ТАЛАБЛАР

I-қисм. Нутқнинг илмий, ишонarli, мантиқан изчил, мазмунан бой, жозибador, шаклан ранг-баранг булиши лозимлиги

Нутқ маданияти ва нотиклик санъати тарихига муружаат қилсак, бу маҳоратларда нотикнинг билим доираси ҳал этувчи омиллардан бири бўлганига ишонч ҳосил қиламиз. Ўз нутқи объектини яхши билган, унинг моҳиятини пухта англаган, мавзуини чуқур фаҳмлаган воизнинг нутқи муайян салмоққа ва муқаррар самарага эга бўлади. С. Иномхўжаев жуда ўринли таъкидлаганидек, “билим хазинасини очиб, элни баҳраманд этиш учун сўзлай олиш маҳорати бўлишлиги ҳам тақозо этилади”³¹.

Нутқ, объектига тааллуқли нарса ёки ҳодисани чуқур, кенг, мукамал билган педагоггина ўша нарса ёки ҳодисалар хусусида ишончли фикр юритиши мумкин. Билмаган нарса, жараён, ходиса ҳақида нотик қанчалик чиройли, оҳанрабо, жозибали сўзламасин, барибир, тингловчиларни алдаш, чалғитиш, қўйинини пуч ёнғоққа тўлдиришдан бошқа нарсага эришмайди. Педагогнинг сўзлари сермазмун, кенг маъноли, салмоқли бўлиши учун у ғоят бой билим соҳиби бўлиши шарт.

Қисқаси, ҳар бир педагогнинг олдига қўйиладиган асосий талаблардан бири унинг муайян мавзуни, ундаги масалани, ғояни, турлича қарашларни мумкин қадар илмий, мазмунан бой, хотирада яққол сақланиб қоладиган қилиб баён этишдан иборат.

Нутқ қудратли кучдир; чунки у ишонтиради, даъват қилади, ҳатто мажбур этади. Демак, педагогнинг, раҳбарнинг нутқ сўзлашдан мақсади тингловчиларни ишонтиришдир.

³¹ Иномхўжаев С. Ўтмиш Шарқ нотиклиги. 12-б.

Педагог, олий ўқув юрти раҳбари нутқ сўзлаётганда мустахкам ишонч билан гапирса, сўзлар ҳам қуйилиб келаверади, тингловчиларни беихтиёр маҳлиё этади. Унинг фикри қанча теран бўлса, сўзлар ҳам шу қадар жарангдор, ишонарли бўлади. Чиройли гапиришдан кўра ўринли, ишонарли гапириш маъқулроқ. Низомий *айтганидек*, қалбдан чиққан сўз қалбга йўл солади. Юракдан булоқдек отилиб чиққан маънавият кучи эхтирос билан қўшилса, педагогни нотикқа айлантиради. Билимдон нотик ўз фикрини катъий ишонч билан, дангал айтади.

Агар педагог кишиларни ишонтириш ва қайта ишонтириш учун ҳақиқат, ростгўйлик қанчалик зарурлигини, ҳақиқатга эришиш гоҳо ғоят мушкуллигини ўзи ва бошқалар учун исботламоқчи бўлса, ҳақиқатгўй шоир Шухратнинг қуйидаги байтини келтириши ўринли бўлади:

*Ҳақиқат ўзи келмас, келтиради кишилар,
Йўлида бор қанча чўп-хас, қанча доvon ошилар.*

Нутқ сўзлаганда, маъруза ўқийётганда ортиқча сўзлар, кириш гаплар, писанданамо иборалар, шунингдек, гумонсираш, ишончсизлик, ҳадиксираш, эсанкираш, асабийлашиш, ғазабланишга асло йўл қўймаслик зарур.

Педагог, айниқса, маъруза қилаётган раҳбар ўз нутқи “қурук”, ишонарсиз, юзаки бўлмаслигини истаса, ўтмиш (тарих)дан, ҳозирги аҳволдан, илм-фан, амалиётдан ишонарли далиллар келтириши керак.

Маъруза “қурук”, далилсиз бўлмаслиги, балки ишончли, хотирада сақланадиган бўлиши учун унда рақамлардан, статистика маълумотларидан фойдаланиш лозим. Аммо уларни ишлата билмоқ зарур. Пухта ўйлаб танланган гаплар, ўз ўрнида келтирилган рақамлар тингловчиларда ўчмас таассурот қолдиради. Лекин оғзаки нутқда булар, айниқса, катта рақамлар меъёридан ортиқ ишлатилса, лекцияни тинглаш, хотирада сақлаб қолиш қийинлашади. Лекцияда, мабодо зарур бўлса, асосан умумлашма, фоизли, каррали, солиштирма рақамларни келтирган маъқул.

Нутқ маданиятида мантиқ фанининг қоида ва талабларига риоя қилиш ғоят муҳим. Мантиксиз лекция, қолипсиз ғишга ўхшайди.

Қайси бир педагог мантиқ фанидан беҳабар бўлса, яъни чала-ярим фикр юритса, юзаки ва қисқа ўйласа, нутқида изчиллик бўлмайди. Педагог учун сўз, тил, нутқ, гуё хунарманд кўлидаги моддий буюм, бастакор ушлаган соз, рассом ишлатадиган бўёқ, дирижер бармоқларидаги таёқча сингари ғоят зарурий қуролдир. Фикр ва сўз, тафаккур ва тил мантиқан мувофиқ бўлиши шарт; баён этилмоқчи бўлган фикр, ғоя, педагогнинг кўрсатмаси, ва тавсияси уларни ифодалашга хизмат қиладиган сўзлар билан ўзаро уйғун, ҳамоҳанг, мутаносиб бўлиши талаб этилади. Акс ҳолда дили бошқаОю, тили бошқа қабилдаги номувофиқлик, тесқари мутаносиблик, ясамачилик рўй беради.

Педагогнинг, олий ўқув юрти раҳбарининг нутқида мантиқий урғунинг ҳам аҳамияти катта. У муайян жумладаги бирор сўз ёки иборани бўрттириб, уктириб ифодалашга хизмат қилади. Ўзбек тилида мантиқий урғу одатда кесимдан олдинги сўз ёки иборага тушади. Масалан, *Раис галла экилган майдонда бирор марта бўлмаган* гапида мантиқий урғу *бирор марта* сўз бирикмасига тушиб, унинг иш фаолияти шу соҳада умуман амалга ошмаганлигини кўрсатади. Агар шу гапни *Раис бирор марта галла экилган майдонда бўлмади* шаклида ифодаласак, унда раиснинг иш фаолияти фақат шу майдонда амалга ошмаганлиги, бироқ бошқа жойда бажарилган бўлиши мумкинлиги англашилади.

Яна бир мисол. Педагог *Биз учун Ватан муқаддасдир* деса, мантиқий урғу *Ватанга* тушади ва биз учун фақат Ватан муқаддаслигини ёки энг муқаддас эканлигини билдиради. Мабодо, гапни *Ватан биз учун муқаддасдир* деб тузсак, мантиқий урғу “*биз учун*”га тушади ва фақат биз учун Ватан муқаддаслиги, аммо дунёда Ватанни муқаддас ҳисобламайдиган ватанфурушлар ҳам борлиги назарда тутилади. Ҳоким мажлисга келмади, деган гапда мантиқий урғу *мажлисга* сўзига тушади. Агар *Мажлисга ҳоким келмади* дейилса, бу урғу *ҳоким* сўзига тушади.

Педагог олдига қўйиладиган асосий, ҳал қилувчи талаблардан яна бири шуки, унинг лекцияси мазмуниан бой, далиллари асосли,

эскирмаган, ишонарли, олинган манбалари расмий, тегишли кўмита, вазирлик, ҳокимлик тасдиқлаган, матбуотда эълон қилинган бўлиши шарт. Тахминий, бировдан ғайрирасмий мулоқотда эшитилган далил, мисол, рақамлар нутқни ишонарли қилмайди, тингловчида шубҳа туғдиради. Далил, мисол, рақамлар, узок вилоят, туман, корхона, муассасадан эмас, балки тингловчиларга яқин, иложи бўлса, уларга дахлдор объектдан, билим даргоҳидан келтирилгани маъқул. Рақамларни келтирганда шошмаслик керак, чунки айрим тингловчилар уларни ёзиб олишлари мумкин.

Педагогнинг нутқи ёрқин, жозибали, таъсирли, жарангдор, тасвир (образли) бўлиши лозим. Нутқда жонлантирувчи жиҳатлар бўлмаса, у куруқ, бадҳазм, зерикарли бўлади. Нутқнинг мазмуни канчалик бой, чуқур бўлса, унинг шакли ҳам шунчалик рангбаранг бўлиши унга муносиб жило, сайқал берилиши, бадий бўёқлар билан жозибали қилиниши, тасвирлар билан бойитиши даркор. Бунинг учун ҳикматли сўзлардан, мақол, шеърий парчалардан, ўткир иборалар, тасвир, қиёс ва ўхшатишлардан кенг кўламда, бироқ меъёрида фойдаланишни тавсия этамиз. Булар нутқнинг безаги, кўрки, сайқалидир. Нотик, шу билан бирга, сатира, юмор, истиора, мажозлардан ўз ўрнида, бадий талаффуз билан, шоирона кўтаринки руҳда ишлатса, унинг нутқи тингловчини ўзига мафтун этади, гапи “ширали” бўлади, нутқи қиёмига этади, тасанно ва офаринларга сазовор бўлади.

Жозибадор, ҳаётий, педагоглар учун фойдали шеърлар ёзган истеъдодли шоирлардан бири наманганлик А. Жалил юқорида қайд этилган “Она тилим” шеърида ўзбекнинг мавжудлиги унинг она тилидек ўткир қуроли борлигига боғлиқ эканлигини, бу иккиси жон билан танадек бақамти эканлигини ва шу боис халқимизнинг толеи зиёдалигини қуйидаги тарзда моҳирона тараннум этган:

*Она тилим, сен бор экансан,
Биз ҳам бормиз ёруғ дунёда.
Сен биз билан жон ила тансан,
Шундан бизнинг толе зиёда³².*

³² Абдулла Жалил. Уйғоқ руҳлар. 70-б.

Бу мисраларда ҳар бир педагогни она тилимизга чексиз ҳурмат-эътибор билан қарашга, уни кўз қорачиғидек эъзозлашга даъват ҳислари жуш уриб турибди.

Нутқ оҳангининг таркибий қисмларидан бири бўлмиш нутқ суръаги ҳам товушнинг тез ёки секин оқимидан иборат бўлиб, нутқ маданиятида муҳим ўрин тутади. Нутқ ҳаддан зиёда тез ёки ҳаддан ташқари секин, суст бўлмаслиги, балки ўртача тезликда кечиши лозим. Тез гапириш нотик фикрини яхши тушуниб, эслаб қолишни, хотирада сақлашни қийинлаштиради, талабаларнинг ёзиб олишларига имкон бермайди. Секин, суст гапирганда эса тингловчилар мудраб, пинакка кетиб қоладилар. Нутқни бошдан охиригача бир хил оҳангда сўзлаш ҳам тингловчиларни зериктиради.

Хулоса шуки, лекция илмий, ишонарли, мантиқан изчил, мазмунан бой, шаклан ранг-баранг бўлсагина, унга қўйиладиган энг асосий талабга жавоб бера олади.

2-қисм. Нутқнинг бадий, ҳаммабоп, ёқимли, равон, . нотик овозининг созланган, талаффузи тиник бўлиши зарурлиги

Педагог нутқига қўйиладиган талаблардан бири шуки, нутқ матни бадий жиҳатдан пухта, тили адабий, сўзлари жарангдор, жумлалари ёқимли, гаплари лўнда, лекин мазмуни чуқур, сўзлар камўу, маъно теран бўлиши керак.

Бироқ юқоридаги талабдан лекцияда жозибатор сўзлар, дабдабали, тумгароқ гаплар албатта бўлиши зарур деган эмас, балки, аксинча, ўринсиз бўлса, зарарли деган хулоса келиб чиқади. Бунинг ўрнига ҳар бир фикр, ғоя, назария, қараш, дастурни бадий, хис-туйғуга таъсир этувчи шаклда эхтирос билан баён этишни тавсия қиламиз.

Педагог ўз талабаларини кизиқтириш, уларга бадий озик бериш учун уткир ибора, мақол, рубоий, хикматли сўз, ифодали тавсифлардан зеб берувчи воситалар сифатида фойдалансин.

Масалан, яхши кўшиқни таърифлаганда “кўшиқда, гўё уч киррали олмосга ўхшаб, шоир, бастакор, хонанда ижоди жило топиб, мужассамланган”, – десангиз, нутқингиз бадий буюк билан жилоланади.

Нутқ бадий бўлиши лозим, деган тавсиядан у баландпарвоз, дабдабали гаплардан, ясама иборалардан, истеъмолдан чиққан сўзлардан иборат бўлса ҳам майли, деган хулоса келиб чиқмайди.

Педагогнинг нутқи равон бўлиши учун ҳар бир гапнинг сўзлари муайян тартибда жойлашиши зарур. Олдин гапнинг эгаси, сўнг унинг иккинчи даражали бўлаклари, охирида эса кесими айтилади. Масалан, Конституциямизнинг 2-моддасидаги “Давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилади. Давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъулдирлар” жумлалари тилимизнинг лексик, стилистик қоидаларига тўла риоя қилиб тузилган.

Педагог сўзлаётган пайтида жумлаларнинг ўзаро мутаносиблигига, яъни нисбатдошлигига қатъий риоя қилиши лозим. Кетма-кет уюшиб келадиган жумлалар воситасида баён этиладиган ва мураккаб фикрни ифода этадиган қўшма гапларда бу қоидага риоя қилиш айниқса муҳимдир. Шунда гапларгина эмас, жумлалар ўртасида ҳам мантиқий боғланиш ҳосил бўлади. Бундай боғланишнинг бузилиши фикрни чигаллаштиради, баъзан унинг нутқини батамом барбод этади. Масалан, Ислом Каримовнинг “Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли” деган машҳур асарида шундай гап бор: “Ўзбекистоннинг миллий-маданий жиҳатдан ғоят ранг-баранглиги миллий ўзлигини англаш ва маънавий қайта тиклашнинг кучайиб бориши билан узвий бирликда жамиятни янгилаш, уни очиқ жамиятга айлантириш учун қудратли омил бўлиб хизмат қилади ва республиканинг жaxon хамжамятига қўшилиши учун қулай шароитларни вужудга келтиради”³³. Тўғри, бу парчада гап анча узун тузилган. Лекин бу

³³ Каримов И. А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Т., 1992. 12–13-б.

гап дона-дона қилиб, шошмасдан, тиниш белгиларига мувофик тиним билан баён этилса, жумлалар орасидаги изчиллик, мувофиклик, бир-бирини чуқурлаштиришга қаратилган маънолар алоқадорлиги бузилмайди. Нутқда узунроқ гаплар, аста-секин, жумлалар оралиғида 1-2 сония тиним бериб баён этилгани маъқул.

Нутқ маданияти педагогдан жумлаларни қисқа-қисқа тузиб сўзлашни, узундан-узоқ гапларни баён этишдан тийилишни талаб этади. Шундагина тингловчи унинг фикрини уқиб олади. Қадимги Юнонистоннинг Лакония вилоятида нотикларгина эмас, ҳатто оддий одамлар ҳам қисқа жумлалар тузиб гаплашар эканлар. Агар бирор нотик жуда узун гап тузиб сўзласа, “биродар, гапни шундай узун туздингизки, охирига етунча бошида нима деганингизни унутиб қўйдик”. – деб унга танбеҳ берар эканлар. Лўнда гапириш бу ўлкада анъанага айланган экан.

Нутқда жумлаларни қисқа тузишнинг ёрқин намуналаридан бири Президентимизнинг юкорида эслатиб ўтилган асаридан олинган қуйидаги парчада ёрқин намоён бўлган: “Маънавият тақдирнинг эҳсони эмас. Маънавият инсон қалбида камол топиши учун у қалбан ва виждонан, ақл ва қўл билан меҳнат қилиши керак... Маънавият – инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг куч-қудратидир. Куч йўқ жойда ҳеч қачон бахт-саодат бўлмайди. Нафақат кўхна тарих, балки янги тарих ҳам бунинг кўплаб мисолларини беради”³⁴. Бу гапларда фикр раво, лўнда, ихчам баён этилган, мазмун тобора чуқурлашиб, кенгайиб борган.

Педагогнинг, раҳбарнинг ўз нутқини равишдош ва сифатдошлар билан ҳаддан зиёда тўлдириб юбориши ҳам ярамайди. Масалан, “биз фалон корхонага комиссия юборган эдик, унинг раҳбари бу комиссияга ҳозир вақтим йўқ, фалон хонадаги ўринбосаримга учрашинглар, у бўлмаса, фалон хонада бўлим мудири бўлади, у қабул қилсин деб, котибани чақириб, анча топшириқлар бериб, ички телефонда гаплашиб, папкасини қўлтиклаб, хайр-хўшни насия қилиб, чарм палтосини кийиб, гириллаб чиқиб кетди; биз

³⁴ Уша жойда.

ханг-манг бўлиб қолавердик” тарзида тузилган жумлалар тингловчининг жиғига тегиб, таъбини хира қилади.

Нотиклик санъатида педагогнинг талаффузи ҳам ғоят катта аҳамиятга эга. Бунга нутқни баси этиш оҳанги, тиним, мантикий урғу, нутқ суръати, товушни созилаш каби жиҳатлар қиради.

Педагог сўзлаётганда овознинг гоҳ баланд, гоҳ паст бўлиб товланишига алоҳида эътибор бериши керак. Бусиз жумла қандай оҳангда, урғу, талаффузда айтилишига қараб турлича маънони англатиши мумкин. Масалан, профессор-ўқитувчи нутқ сўзлаётганида талабаларга қараб “ўрнингиздан тулинг”, “ўтилинг” деган сўзларни ишлатиши мумкин. Булар қандай талаффузда этилишига қараб илтимос, ялиниш, истак маъноларини ҳам, буйрук, дўқ-пўписа, талабни ҳам англатиши мумкин.

Педагог нутқ сўзлаётганда бу сўзларни дўқ-пўписа билан, танбеҳ берилаётган кишининг иззат-нафсини ерга урадиган тарзда талаффуз қилмаслиги керак. Перзидентимизнинг Самарқанд, Қашқадарё, Хоразм вилоятларида 1995-1996 йилларда ўтказилган кенгашларда айрим раҳбарларни турғизиб, ўтқизаётганда қилган муомаласидаги талаффузидан ўрнак олишни маъқул ҳисоблаймиз. Чунки бу муомалада каттиқ силташ, ўта дилозорлик, хўмрайиш, чимирилиш, овозни нутқ суръатидаги маромдан ошириб юбориш каби таҳқиромуз муносабатни сира кўрмадик. Бундай йиғинларда Президентдек бир мўътабар одамнинг “айбдорни” турғизиб, ўткизиб қўйганлигининг ўзиёқ ҳар қандай асаби пўлат кишини ҳам зил кетказиши турган гап. Шу боис нутқ сўзлаётган, лекция ўқиётган педагоглар *тан жароҳати кетар, дил яраси қолар* деган ҳикматни ёдда сақласалар, асло адашмайдилар.

Педагогнинг нутқи ифодали бўлмоғи лозим. Бунда эса нутқ интонацияси муҳим ўрин тутади. У оҳанг (мелодика), тиним (пауза), мантикий урғу, нутқ суръати каби таркибий қисмлардан иборат.

Мелодика нотик овозининг баланд-паст бўлиб товланишидир. Бу товланиш спектрдаги етти хил рангнинг бир-бири билан уйғунлашган ҳолда жиҳоланиб, нур таратиб туришига ўхшайди. Шунини учун нутқнинг ифодали, оҳанрабо, товушининг ёқимли ва

тиник, равон булиши куп жихатдан мелодикага боғлиқ. У ҳар бир жумла маъноси ва мазмунини ҳис-туйғу воситасида намоён қилиб беради. Шу боис бир хил тил материалидан тузилган бир жумла турли мелодикада хилма-хил маънони аңлатади. Масалан, “Университетимизга вазир келди”, десак оддий хабар бўлади; “Университетимизга вазир келди?!” десак сўроқ ва таажжубни билдиради.

Педагог ўз нутқининг талаффузига, нутқ сўзлаш оҳангига муттасил ва қатъий талабчан бўлмоғи лозим. Биринчидан, унинг овози жарангдор, баланд, тоза, тиник, ёқимли, юмшоқ бўлиши зарур; иккинчидан, томоқни асраш; хасталиқнинг, жумладан, шамоллашнинг олдини олиш лозим. Агар овоз бўғиқ, хириллайдиган, сўзлаганда йўталтирадиган бўлса, овоз пардаларини даволамагунча дам беришни, нутқ сўзламасликни тавсия этамиз.

Педагог лекция ўқиётганда аниқ-равшан, дона-дона қилиб гапириши, сўз ва жумлалар охирида қўшимчаларни “ютиб”, “ялаб” юбормасдан тўлалигача талаффуз этиши тавсия қилинади.

Бутун лекция давомида бир маромда сўзламаслик, яъни олдин тез, кейин секин суръатда, аввал паст, сўнгра баланд овозда сўзлаш нутқ маданиятига нутур етказади. Ҳалеб соатга қарайвериш ҳам маъқул эмас.

Лекция ўқиётганда гапнинг охириги қисмини икки-уч марта такрорлаш ҳам педагог нутқ маданиятининг ночорлигидан нишонандир. Бугина эмас, бир гапда, ҳатто кетма-кет келадиган гапларда айни бир сўзни ишлатиш ҳам нутқ маданиятига хилофдир. Масалан, уюшиқ гапларда бир марта *ва* боғловчиси ишлатилиб, ундан кейингисида ҳам, ҳамда сўзлари ишлатилса, тингловчининг меъдасига теғмайди.

Нутқдаги талаффузда паузанин ҳам муайян ўрни ва аҳамияти бор. У нутқ жараёнидаги 1-2, ҳатто 3-4 сониялик тиним, яъни тўхталишдир. Ёзма нутқдаги тиниш белгилари – вергул, нуқтали вергул, тире, икки нуқта, ундов, савол аломати кабилар оғзаки нутқда тўхтама ўрнини, гапдаги айрим сўз ёки сўз бирикмаларининг чегарасини ҳам ифодалайди. Ёзишда тиниш белгиларининг вазифасини билган нотик уз нутқида уларга мослаб

пауза қилади. Масалан, вергул кўйилган сўзлардан кейин – қисқа, охирига нукта кўйилган гапдан кейин эса – тўлик пауза қилинади. Охирига сўроқ аломати кўйиладиган гап – нисбатан баландроқ товушда, ундов аломати кўйиладиган гап эса – охиридаги икки-уч сўзни бұрттириб, урғу бериб, нисбатан кўтаришки овозда талаффуз этилади. Мабодо, ёзма нутқда жумлалар, сўзлар оралиғига тире кўйилган бўлса, бадий қисмлар ўзаро зидлаб талаффуз қилинади.

Юқорида пауза ҳақида айтилган талабларга риоя қилмаслик, яъни паузани нотўғри қўллаш нутқ мазмунини бузади, гоҳо уни бутунлай ўзгартириб юборади.

Лекциянинг самарали, таъсирли чиқишида интонация муҳим ўрин тутади. Бу сифат тилнинг кўп қиррали, мураккаб ҳодисаларидан бири ҳисобланади. Интонация мусиқийлик, ёқимли оҳанг, тиниш (пауза), суръат, манتيқий урғу каби бир неча таркибий қисмлардан иборат. Моҳирона танланган интонация нутқни жонли ва таъсирли, ишонарли ва жозибали, тиник ва равон қилади.

Марказий Осиё донишмандлари ўринли таъкидлаганларидек, нотик гапининг таъсири унинг сўзида эмас, балки қайси сўзни қай йўсинда талаффуз этишидадир.

Кузатишларимизга кўра, айрим сўзларни *михнат*, *миёр*, *муомма*, *ўхшийди*, *чиқмийди*, *нутуқ*, *ўрун*, *савзи* каби талаффуз этишдан иборат хатолар учрайди. Шеваларга хос – *вотти*, *ўтти* каби қўшимчалар; *ақа*, *бақа*, *шўтка* деб талаффуз этишлар нутқ маданиятига, адабий тил қоидаларига бутунлай зиддир.

Атоқли шоир ва драматург Уйғун “Фикр гавҳари” шеърида укувсиз шоир ҳақида сўз юритиб, бундай деган эди:

*Баъзан шоир яхши фикр топади,
Аммо уни равшан англата олмас,
Кераксиз, ортиқча сўз уюмига,
Қўшилиб қолади топилган олмос.*

Бу танбеҳ ношуд, укувсиз, гапга нўнок педагогга ҳам тинишлукдир. Нутқ сўзлаётган педагогда эҳтирос, кўтаринкилик, **иймон**, эътиқод, шижоат каби ўткир хис-туйғулар ҳам жамулжам бўлиши керак. Акс ҳолда, бир шоиримиз ёзганидек,

*Эҳтироссиз юракни демаслар юрак,
Эътиқодсиз гояни демаслар керак,
Эзгулик ёр бўлган инсон орзуси
Доимо ушалган, ушалар бешак.*

Хулоса шуки, талаффуз тилнинг юраги (калби). у тилга биргина хис-туйғу эмас, балки ишонч, жозоба ҳам бахш этади. Нутқда сўзларнинг аниқ-равшан, оҳангдор ва жараҳдор талаффуз этилиши лекцияни чинакамига гўзал, оҳанрабо, дилнавоз, оромбахш, ибратомуз қилади.

3-қисм. Лекциянинг ҳаёт билан, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий шароитлар, маънавий омиллар, вақт ва жой билан боғланган бўлиши кераклиги

Лекциянинг таъсирчан, ҳаётий, самарадор бўлиши педагогнинг нутқ сўзламокчи бўлган жой шароитини, мавзуга доир масалани, долзарб муаммоларни бироз бўлса-да билиши, ўрганиши, мавзуга дахлдор шахслар билан суҳбатлашишини талаб этади.

Нутқ сўзланаётган, лекция ўқиладиган жойдаги жамоанинг ҳаётидан, талаб ва эҳтиёжларидан узоқ бўлган гаплар, қанчалик чиройли бўлмасин, барибир, таъсирсиз, мавҳум бўлади. Масалан, педагог Қашқадарёдаги жамоалардан бирида, хусусан, олий ўқув юртида нутқ сўзлаётганда, Жиззах вилоятига тегишли мисолни, келтирса, асло ярашмайди. Агар ўзи нутқ сўзлаётган жойда кенг тарқалган эски, номақбул урф-одат, анъаналарни қоралаб, уларнинг ўрнига бошқа маросим ва анъаналарни таклиф этмаса, унинг нутқи, ҳаётдан узоқ бўлиб қолади.

Нутқ сўзланадиган жой, жамоа билан олдиндан танишмаган, лекцияда тиниловчиларнинг илмий, маданий савиясини, ёш даражасини, эътиқодини, ҳатто жинсини инобатга олмаган лектор таваккалчи, ақидапараст, ҳамма ерда бир қилипда сўзловчига айланади, ҳаётдан ажралиб, тўтиқушга ўхшаб кетади; унинг гаплари умумий, мавҳум бўлади; мабодо танкид қилса, “ўқи нишонга тегмайди”.

Нутқ, лекция ҳаётий бўлиши учун турмушдан олинган далил (факт), мисолларга бой бўлиши зарур бўлади. Қисқа, оз сўзлар билан ўз ўрнида келтирилган бир неча типик, ёрқин мисол нотик ва педагогнинг фикрини гўё нурлантириб юборади; нутқнинг қиймати ва салмоғини орттиради. Бирок мисол, далил, тафсилот меъёридан ошса, нутқни бўшаштиради, суюқлаштиради.

Агар муайян жой экологияси ҳақида сўзлаётган педагог ўз нутқини жонлантормокчи, унга бадий сайқал бермокчи бўлса, атоқли шоирнинг бой ижодидан қуйидаги тўртликни келтириши гоят ўринли бўлади:

*Тогда сув ҳамиша тиниқ ва тоза,
Мен ифлос кўраман уни қуйида.
Дўстларим, қарангиз, қайси бемаза
Нималар қиляпти ариқ бўйида.*

Педагог, олний ўқув юртининг раҳбари мабодо нутқ сўзлаётган туманда, вилоятда, олий мактабда ғийбатчи, имзосиз хат (анонимка) ёзувчи нухани тавсифлаб, унинг қабоҳату разолат ташувчиси эканлигини тасвирламокчи бўлса, қуйидаги рубоийни келтириши мумкин:

*Очса сўз ғийбатчи, сўзлар нақди йўқ,
Бундан ўзга одами бадбахти йўқ.
Ким хайрли иш қилур, ғийбатга ҳеч
Истагию хоҳиши ҳам вақти йўқ.*

Синчков педагог ўз фикрини тингловчиларнинг билим савияси, илм-фандан хабардорлик даражаси, касб-кори, ахволи руҳияси, яшаш ва ишлаш шароитига мослаб баён этади. Нутқни мазкур омилларни эътиборга олмай сўзлайвериш уни сунъийлаштиради, айримларнинг тушунишини қийинлаштиради, таъсирини сусайтиради, юксак савиядаги тингловчиларга эса нутқ оддий гапдек туйилади.

Нотикнинг вилоят фаоллари йиғилишида ҳам, йирик **корхонанинг** инженер-техник ходимлари олдида ҳам, атоқли

шахснинг юбилей тантанасида ҳам бир хил савияда гапиравериши нутқ маданиятига ғоят хилофдир.

Агар юқори лавозимда ишлайдиган раҳбар ўрта, қуйи бўғин раҳбарларнинг одил, ҳалол бўлишлари лозимлиги хақида маслаҳат, тавсия, кўрсатмалар бермоқчи бўлса, ўз сўзларига бадиий сайкал бериш ниятида мавлоно Жомийнинг қуйидаги тўртлигини келтирса бўлади:

*Агар чиқса адолатнинг қуёши,
Таралгай ҳар томон нури зийси.
Агар зулм этса золим, бу ситамдан
Жаҳон бўлгай қаро, йўқ интиҳоси.*

Хулоса шуки, нутқ, лекция қанчалик хаётий; вақт, ўрин, шароит, вазият, моддий ва маънавий омил, долзарб муаммолар билан узвий боғлиқ бўлса, унинг самараси шунчалик катта бўлади.

IV боб. ПЕДАГОГНИНГ ШАХСАН ҮЗИГА ҚҶЙИЛАДИГАН АСОСИЙ ТАЛАБЛАР

Нутқ маданияти, айниқса, нотиклик санъати педагогнинг, раҳбар ходимнинг шахсан ўзига ҳам жиддий талаблар қўяди. У сўзлаётганда, лекция ўқиётганда ўзини қандай тутиши, ташқи киёфаси, сўзлаш йўсини, имо-ишораси, яъни бош, кўз, юз, тана, қўл ҳаракатлари ҳам муҳим вазифани бажаради.

Маълумки, педагог, олий ўқув юртининг раҳбари сўзлаётганда деярли ҳамма тингловчилар уни кузатиб турадилар. Шу боис ҳар қандай ўринсиз ҳаракат, ноҳўя қилиқ уларнинг энсасини қотиради, ғашига тегади. Уларнинг хатти-ҳаракати фикрининг баёни билан уйғунликда, узвий боғлиқликда бўлиши керак. Бўзчининг мокисидек тинимсиз ҳаракатда бўлиш ёки иморат устунидек бир зайлда туравериш тингловчиларга салбий таъсир қилади, диққатини бўлади, зериктириб қўяди.

Лекцияни ўқиётганда, маъруза қилаётган киши минбарда қаддини тик тутиши, микрофон бўлса, уни бўй-бастига мослаб олиши, эстрада артистидек уни оғзига текиб олмаслиги, минбар четларидан бирига ястаниб, энгашиб, букилиб олмаслиги зарур.

Раҳбар ёки педагог сўзламоқчи бўлган гапининг матнини тўла ёки тезислар шаклида олдиндан ёзган, сўзлаш арафасида уни бир бор кўздан кечирган, далиллар, атамалар остига чизиб қўйган, қийин сўзларни такрорлаб, бемалол, тўғри, тутилмасдан талаффуз эта оладиган бўлиши лозим. Талабалар билан юзма-юз муносабатда бўлмай, ёзувга қадалиб, яъни ундан кўз узмай матнни ўқиб бериш лекциянинг таъсирини пасайтиради, лекторнинг обрўини туширади; тингловчилар зерикиб, безовталанадилар.

Одатда талабалар педагог лекциясигагина эмас, унинг шахсан ўзига, ўзини тутиши, ахволи руҳияси, феъл-атвори, юриш-туриши, хатто уст-бошига ҳам талабчанлик билан қарайдилар.

Педагог ўзининг навбатдаги лекциясига қанчалик пухта тайёргарлик кўрмасин, унинг матнини аудиторияга бирга олиб бориши, лекция пайтида унга қараб ёки кўз қирини ташлаб

туриши тавсия этилади. Анъанага кўра, лекция гапириб ёки ҳикоя қилиб берилмайди, балки ўқилади; чунки шундагина изчиллик сақланади, мавзудан четга чиқиб кетилмайди, таъриф, далил, тарихий сана, статистик маълумотларни баён этишда хатога йўл қўйилмайди, талабалар уни бемалол ёзиб оладилар.

Педагоглик – ғоят масъулиятли фаолият. Агар педагог ўзи баён этмоқчи бўлган масалани мукамал, чуқур билмаса, унинг педагоглиги – уч пул. Агар у ўзи баён этаётган масалани атрофлича қамраб ололмаган, ўрганмаган бўлса, қанчалик мохир нотик бўлмасин, сабъ-ҳаракати бефойда, болаларча зўрма-зўраки бўлади. Ҳақиқий нотиклик муайян вазиятдаги йиғилишда баён этилиши лозим бўлган жами масалаларни ва, айти пайтда, фақат ўшанинг ўзинигина айта билишдадир.

Эҳтиёт бўлиб гапириш ҳатто нотикликдан ҳам устун эканлигини унутмаслик лозим. Нутқда, лекцияда қатнашмаётган киши ҳақида танқидий мулоҳазалар, салбий гаплар айтмаслик керак. Халқ ҳикматларидан бирида айтилганидек, бетга айтганнынг захри йўқ. Фойибона айтилган адолатли танқид ҳам оғиздан-оғизга ўтиб ўзгариши, ҳатто ҳақорат шаклини олиши мумкин.

Педагогнинг лекциясида ҳам, ҳатти-ҳаракатида ҳам доимо самимият руҳи уфуриб туриши, маъруза ясамалик ва сунъийликдан, “тил учуда” айтилган сўзлардан холи бўлиши лозим. Донолар айтганларидек, самимий нутқ, май ва муҳаббат сингари, айти шу зайлдаги самимиятни юзага чиқаради.

Ҳар қандай педагог ёки раҳбар тингловчилар олдида сўзлаётганда қутилмаган ҳолатга тушиб, шошиб қолиши, ҳаяжонланиши; бунда комиссия ҳайъатидаги нуфузли кишиларнинг, машғулоти нозорат қилиш мақсадида кирган кафедра ёки факультет раҳбарининг салобати босиши мумкин. Улар лўкма ташлаган пайтда педагог беҳосдан ўринсиз сўзлар айтиб юборса, шу ондаёқ узр сўраб ҳатони, тузатиши, қайта такрорламаслиги лозим.

Шундай кўнгилсизликларга йўл қўймаслик учун лекция мавзуини олдиндан пухта ўйлаб, матнини ўрганиб, конспект тузиб, уни яхши ўқиб, рангли қалам билан энг муҳим жойлари – рақам,

далил, ном, атама сингариларнинг остига чизиб, пухта билиб олиш керак. Ўзига бино қўйган, тингловчиларни назар-писанд қилмайдиган калондимоғ педагогларгина шундай қилмайдилар. Бундай “педагоглар” кўпинча панд ейдилар, мабодо ўша тингловчиларга яна дуч келсалар, улар бундай “нотикка” кулок солмай қўядилар, шивирлашиб ўтирадилар; йиғин раисидан хайик-масалар, аста чиқиб ҳам кетадилар.

Педагог, олий ўқув юртининг рахбари бирор анжуманда, жамоа орасида нутқ сўзлаётганда муайян масалани билмай қолса, нутқ охирида оғзаки ёки ёзма саволга жавоб беролмай қолса, хижолат бўлмаслиги керак. Билар-билмас, таваккалига жавоб бергандан кўра, узр сўраши, “мен бу масаладан тўла-тўкис хабардор эмас эканман” деб, ҳайъатда ўтирган кишиларга ёки тингловчиларга мурожаат қилиши, “орангизда бу масалани аниқ-равшан биладиганлар бўлса айтиб берса, мен ғоят мамнун бўламан” деса, камтарлик аломати бўлади; хижолатдан ҳам бироз қутулади. Бунинг иложи бўлмаса, атоқли шоир Мирмуҳсиннинг қуйидаги шеърини эслатиб, ён дафтаридан ўқиб берса, тингловчиларга бадий тарбия ҳам беради, ўзининг хижолат даражасини ҳам пасайтиради:

*Билмаслик айб эмас инсон боласига,
Фан қатраси томиб турар зеҳн пиёласига,
Агар инсонга ҳамма нарса аён бўлса эди,
Улуғбек боқмас эди осмон қалъасига.*

Педагогнинг илмий даражаси юқори, илмий ва фахрий унвонлари юксак, ёши анча улуғ, эл-юрт олдидаги хизматлари қанчалик бекиёс бўлмасин, барибир, камтар бўлиши шарт. Унга

*Камтар одам бахт изламайди, уни бахт-саодат ўзи излаб топади;
Камтарлик – камол, манманлик – завол;
Манманликка берилма – савлатингга керилма;
Камтар кўнгил яшнатар, манман – дилни қақшаттар*

КИБИ ХИҚ ҳикматларини унутмасликни тавсия этамиз.

Педагог лекция ўқиётганда ўзини асло мактамаслиги, ютуқларини кўз-кўз қилмаслиги, эл-юрт оқдидаги хизматню обрўи қанчалик юксак бўлмасин, уларни уқтирмаслиги зарур; у мақтаниб гапириш заифликнинг биринчи аломати эканлигини унутмагани маъқул. Мақтанчоқ профессор-ўқитувчилар фикр, гоёда парвоз эта олмасалар, дабдаба услубига ўтадилар.

Педагогнинг сўзлаш оҳанги, кўз қарашлари, қолаверса, бутун қиёфасида ҳам унинг нутқ маданияти, гоҳо нотиклик санъати акс этади; бу эса сўз танлаш санъатидан асло кам эмас.

Олий мактаб ўқитувчиси, раҳбарининг нутқ сўзлаётгандаги, лекция ўқиётгандаги ёкимли хагги-ҳаракатлари унинг гўзал сўзларидан аълодир. Агар педагогнинг кўзлари бир ҳолатни, тили эса бошқа ҳолатни ифодаласа; кўзини кўрган, “кўзи пишган” сичков тинловчилар, унинг кўзига нишондилар.

Педагогнинг айтаётган ҳар бир сўзи замирида унинг маънавий қиёфаси ифодалансагина лекциялари кутилган натижани беради; шунда ўша маънавиятни уйғотган, жўш урдираётган куч сезилиб туради.

Нотикнинг эҳтирослари булоқдек кайнаб туриши керак. Мужмаллик, лоқайдлик, сусткашликдан холи кишилар тинловчиларда ҳам эҳтирос уйғотиб, уларни фаоллаштирадилар, ҳис-туйғуларини жунбушга келтирадилар. Бундай педагогнинг тилдан эмас, қалбдан отилиб чиққан сўзлари айни нишонга тегади, мудроқ ҳис-туйғуларни уйғотиб юборади. Нотик лекцияни, нутқни сусткашлик, ҳафсаласизлик, бепарволик, лоқайдлик билан, тинловчини менсимай ўқимаслиги лозим.

Педагог дарсхонанинг, залнинг фақат бир томониغا, шинга ёки настга қараб сўзласа, асло маданиятдан бўлмайди. Бунда тинловчилар унинг эътиборидан ёки унинг ўзи тинловчилар эътиборидан четда қолади, нотик билан тинловчилар орасида алоқадорлик йўқолади; нотикнинг товуши бутун залга, дарсхонага баробар таралмайди; эшита олмаётганлар бошқа иш билан шуғулланадилар, шивирлашиб ўтирадилар; баъзилар пинакка кетишлари ҳам турган гап. Нутқ паст овозда сўзланса, ҳатто энг

ҳафсалали, синчков, сергак тингловчини, талабани ҳам зериктиради.

Умуман, ҳеч бир педагог, хусусан, нутқ сўзлаётган раҳбар оғиз-бурунларини чимирмаслиги, буриштирмаслиги, кўзларини катта очмаслиги ёки сузмаслиги, хўраймаслиги, қўлларини тинимсиз силкитмаслиги, “бигиз” қилиб тингловчилар томон йўналтирмаслиги, қулоч ёйиб, эгилиб-букилиб гапирмаслиги лозим. Нутқ сўзлаётганда минбарга тиралиб, ястаниб, столларга букилиб олиш ҳам ярамайди. Нотик тупуқлар сачраш эҳтимолини назарда тутиб, олдинги қаторда ўтирган тингловчилардан нарироқда туриб сўзлагани маъқул. Лекция асло ўтириб ўқилмайди; тик туриб, фақат ўнг ва сўл томонга секин-аста юриб ўқилади.

Педагогнинг лекция пайтида ҳадеб оғиз-бурунини аралаштириб артавериши, сув, чой ичиши, қаттиқ аксириши, йўталиши, ҳомуза тортиши, кекириши ҳам маданиятсизликнинг ғоят хунук кўринишларидир.

Нутқ маданиятида педагогнинг ўз овозининг кучини, дарсхона ёки залнинг катта-Оқичиклигини, тингловчиларнинг сонини, микрофоннинг бор-йўқлиги ва узоқ-яқин қўйилганлигини инобатга олиб сўзлаши ҳам муҳим. Акс ҳолда нутқнинг самараси, таъсири, тинглаш имкониятига зарар етади, нотик ноқулай аҳволда қолади. Сўзлашдан олдин микрофон текширилган, қаттиқроқ гапирганда “хуштак” чалиб юбормайдиган, фирилламайдиган, бир маромда ишлайдиган қилиб созланган бўлиши керак.

Нотик очиқ ҳавода ёки микрофонсиз нутқ сўзлаётганда, баланд ва жарангдор овоз билан, сўзларни аниқ-равшан, дона-дона қилиб талаффуз қилиши лозим.

Педагог хушёр, сезгир, ҳозиржавоб бўлгани яхши. У лекция давомида тингловчиларнинг кайфиятини, нутқни қандай қабул қилаётганликларини кузатиб бориши керак; шунга қараб нутқ мавзуини мақбул томонга буриши, ҳатто ўзгартириши, узайтириши, қисқартириши зарур. Тингловчиларнинг чарчагани сезилса, лекцияни, йўл-йўлақай қисқартирган маъқул; вақт доирасига сиғмай қолган материални қоғоз ҳошиясига белгилаб қўйиб, семинарда ёздириш мумкин.

Лекин сўзлаётганда ҳеч бир педагог асло хунук, маъносиз товушлар чиқармаслиги керак. Агар керакли сўз, атама, ном, ибора, исм тилингизга келмай, тутилиб қолсангиз, ҳеч қандай товуш чиқармай бир лаҳза сукут сақланг, сўнгра сўзингизни давом эттиринг.

Педагог ҳар доим, жумладан, лекция ўқиётганда, халқимизнинг

Тилга ихтиёрсиз, элга эътиборсиз;

Тан яраси кетар, қалб яраси кетмас;

Ширин сўз – дил озиғи, қўпол сўз – тил қозиғи;

Дилозордан ҳамма безор

каби мақол ва ҳикматларини доимо ёдда тутгани маъқул.

Педагог ёки раҳбар қасрда бўлмасин, пўписали, тингловчилар иззат-нафсини ерга урадиган сўзларни мутлақо ишлатмагани яхши. У қасрда бўлмасин, буюк мутафаккир Фирдавсийнинг қуйидаги оқилона тавсиясига ҳамиша амал қилсин:

“Нима сўзласанг, билиб сўзлагил,

одоб билан юмшоқ сўзлагил”.

Доно халқимиз “ўйнаб сўзласанг ҳам, ўйлаб сўзла” деб маслаҳат беради.

Айтишларига қараганда, педагогнинг одоби, маданияти унинг нутқига қараганда кўпроқ ишонтиради. Бунинг устига, унинг дили пок, тили қисик бўлмаса, нур устига аъло нур бўлғусидир.

Шунинг учун у ахлоқан бенуксон, жуда интизомли, талабаларгагина эмас, ўзига ҳам талабчан бўлиши лозим. Педагог, айниқса раҳбар софдил бўлмоғи, ўз мансабини асло суиистеъмол қилмаслиги зарур.

Бой ҳаётий тажриба, амалий ҳаёт шуни тасдиқлайдики, ўзига талабчан педагог, раҳбар ўзидан юқори мартабалиларга тил-ёғламалик қилмайди; муайян бир ноқулай, мушкул вазият оқибатида юз берган ҳолатда ҳам ҳатто ўз тилидан беихтиёр отилиб чиқиб келаётган сўзини ҳам айта олади; ўзгаларга бирор мулоҳазани айтишдан олдин ўзига айтиб кўради: *пичоқни олдин ўзинга, оғримаса бировга ур*, деган халқ ҳикматиға, ҳамиша амал қилади.

Кўпол, ҳақоратомуз, дилозор сўзловчи билан ҳайвонни муқояса қилган улуғ форс шоири Саъдий Шерозий айтганидек, одам тили билан ҳайвондан устун, аммо тилдан ножоиз фойдаланса, ҳайвондан баттар. Шунини учун педагог, айниқса, раҳбар, ҳар қандай ҳолда ҳам кўполлик, дағаллик қилмаслиги, кайғар дунё деганларидек, пировардила ўзи ҳам бу кирдикорнинг қайтимини олишини унутмаслиги керак.

Хулоса шуки, педагогнинг, раҳбарнинг нутқ сўзлаётган пайтда ўзини тутиши – юз, кўз, қошлар ҳаракати, гавданинг вазияти, қўлларининг ҳаракатлари ҳам жуда муҳим. Улар нутқ, лекция, маъруза билан узвий боғланган, мутаносиб бўлиши керак. Агар унинг чехраси бепарво, кўзлари хўмрайган, қошлари чимирилган, пешонаси тиришган бўлса, қўлларини тинимсиз паҳса ёки найза қилиб ёхуд ҳеч қандай ҳаракатсиз туриб лекция ўқиса, нутқ сўзласа, нутқ маданияти талабларига мос келмайди.

Қисқаси, юз, кўз, қош, қўл ҳаракатлари табиий, ўринли, меъёрли, кўркем бўлиши, лекция нутқ мазмунини ўзлаштиришда, хотирада сақлаб қолишда тингловчиларга қулайлик туғдириши қатъий талаб этилади.

ТАВСИЯ ЭТИЛАДИГАН ҚУШИМЧА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Жалилов Х. Лекция пропагандасининг асосий принциплари. Т.: “Билим” жамияти, 1979.

Иномхўжаев С. Утмиш Шарқ нотиклиги. Т.: “Ўзбекистон”, 1972.

Одоб бўстони ва ахлоқ гулистони / Маҳмуд Ҳасаний таржимаси. Т.: “Фан”, 1994.

Ортиқов А. Воиз // Миллий тикланиш. 1996. 20 август.

Ортиқов А. О. Лекторнинг пүтк маданияти: Лекторларга ёрдам. Т.: “Билим” жамияти, 1974.

Абдулла Жалил. Уйғоқ рухлар. Т.: Ёзувчи, 1992.

МУНДАРИЖА

МУҚАДДИМА.....	3
I боб. НУТҚ МАДАНИЯТИ ВА НОТИҚЛИК САНЪАТИНИНГ ТАРИХИЙ ВА ҒОЯВИЙ ИЛДИЗЛАРИ	8
1-қисм. Марказий Осиёда урта аср воизлик санъати	8
2-қисм. Марказий Осиё мутафаккирларининг воизлик санъатига доир фикрОмулоҳазалари	27
II боб. НУТҚ МАДАНИЯТИ ВА НОТИҚЛИК САНЪАТИНИНГ АСОСИЙ УСУЛЛАРИ	32
1-қисм. Нутқ, маъруза ва мулоқотда тил бойлигидан фойдаланиш	32
2-қисм. Нутқ, маъруза, мулоқотда сўз бойлигидан мохирона фойдаланиш.....	36
3-қисм. Нутқ ва маърузада қиёслаш усулидан фойдаланиш	44
4- қисм. Нутқ, маъруза, суҳбат, мулоқотларга тарбиявий, ғоявий жиҳатларни сингдириш	46
5-қисм. Нутқ, маъруза, ваъз, мулоқотда халқ оғзаки ижодидан, ҳикматли сўзлардан фойдаланиш.....	47
6-қисм. Нутқни аниқ-равшан, қисқа, бироқ теран маъноли, кенг қамровли қилиш усули.....	49
7-қисм. Ваъз, маъруза, суҳбат охирида хулоса чиқариш, саволларга жавоб бериш, зарурат туғилганда баҳслашиш.....	54
III боб. ҲОЗИРГИ ДАВРДА ПЕДАГОГНИНГ НУТҚ МАДАНИЯТИГА ҚЎЙИЛАДИГАН АСОСИЙ ТАЛАБЛАР	57
1-қисм. Нутқнинг илмий, ишонарли, мантиқан изчил, мазмунан бой, жозибадор, шаклан ранг-баранг бўлиши лозимлиги.....	57
2-қисм. Нутқнинг бадиий, ҳаммабоп, ёқимли, равон, нотик овозининг созланган, талаффузи тиник бўлиши зарурлиги	61
3-қисм. Лекциянинг ҳаёт билан, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий шароитлар, маънавий омиллар, вақт ва жой билан боғланган бўлиши кераклиги	67
IV боб. ПЕДАГОГНИНГ ШАХСАН ЎЗИГА ҚЎЙИЛАДИГАН АСОСИЙ ТАЛАБЛАР	70
ТАВСИЯ ЭТИЛАДИГАН ҚЎШИМЧА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	77

Абдурахмон Ортиқов
Абдуғаффор Ортиқов

НУТҚ МАДАНИЯТИ
ВА
НОТИҚЛИК САЊАТИ
Ўқув-методик қўлланма

Мухаррир *Сардор Раззоқов*

Чоп этишга 2002. да рухсат этилди. Нашриёт ҳисоб табоғи 4,0.
Адади 3000. Буюртма № . Баҳоси келишилган нарҳда
